

नेपाल: शान्ति र न्याय

एसिया रिपोर्ट नं. १८४ — १४ जनवरी २०१०

सम्पादकीय टिप्पणी

यो इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपद्वारा प्रकाशित रिपोर्टको नेपाली अनुवाद हो। यसको आधिकारिक संस्करण अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित छ। क्राइसिस ग्रुपका नेपालसम्बन्धी सबै रिपोर्टहरू वेबसाइट (www.crisisgroup.org) बाट डाउनलोड गर्न सकिन्छ। नयाँ रिपोर्टका प्रकाशित प्रति प्राप्त गर्न निम्न ठेगानामा सम्पर्क राख्नुहोला:

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुप
प्रशान्ति कोलोनी, सानेपा, ललितपुर
फोन: ५५४८३२८, फ्याक्स: ५५४८९५८
nepal@crisisgroup.org

विषयसूची

सारसङ्क्षेप र सुझाउ	i
१. परिचय	१
२. शान्ति र न्याय सम्भव होला?	२
क. भूलचूक माफ?	२
ख. शान्ति प्रक्रियालाई ठेलने काम	३
ग. खतरनाक दुष्चक्र	४
३. दण्डहीनताको संस्कृति	६
क. एक दशक लामो हिसात्मक युद्ध	७
१. राज्य	७
२. माओवादीहरू	९
ख. राज्यबाट जानाजान हिंसा किन हुन्छ?	१०
ग. माओवादीहरू: क्रान्तिको आफ्नै नियम	११
घ. घरभित्र र बाहिरबाट सहयोग	१३
४. युद्धपछि	१४
क. काम होइन आश्वासन मात्र	१४
ख. सेना	१६
ग. माओवादीहरू	१७
घ. पीडितहरू	१८
ङ. पार्टी दृष्टिकोण	१९
च. नागरिक समाज	२०
५. के गर्ने?	२१
क. के कति कारवाही भए	२१
ख. असल आयोगको निर्माण	२१
ग. अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य सहयोगलाई न्यायसित जोड्ने	२२
घ. संयुक्त राष्ट्रसङ्घ: सिद्धान्त र शान्ति स्थापना	२५
६. निष्कर्ष	२८
अनुसूचीहरू	
क) नेपालको नक्सा	२९
ख) इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपको परिचय	३०
ग) इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपले सन् २००६ देखि तयार पारेका एसियासम्बन्धी प्रतिवेदन र जानकारीहरू	३१
घ) इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपका कार्यकारी बोर्डका सदस्यहरू	३४

नेपाल: शान्ति र न्याय

सारसङ्क्षेप र सुझाव

नेपालको दस वर्षे लामो गृहयुद्धका बेला भएका सुनियोजित अपराधउपर कारवाही हुन नसक्दा शान्ति प्रक्रियासामु खतरा उपस्थित भएको छ। अहिलेसम्म कुनै पनि अपराधीउपर अदालतमा मुद्दा चलाइएको छैन। यसले गर्दा अपराधलाई बढावा दिने दण्डहीनताको संस्कृतिले निरन्तरता पाइरहेको छ, जसका कारण जनतामा अविश्वास बढेको छ र हिंसा अँगाल्नेहरूलाई प्रोत्साहन मिलेको छ। गम्भीर अपराध गर्नेहरूलाई मुद्दा चलाउने, बेपत्ता भएकाहरूको अनुसन्धान गर्ने तथा राज्य सुरक्षा बल र माओवादीभिन्न रहेका अभियुक्तहरूलाई छाँडीछानी कारवाही गर्ने अहिलेको प्राथमिकता हुनुपर्छ।

न्यायको खोजी र शान्तिको खोजीका बीचमा तनावहरू छन्। विगतमा भएका उल्लङ्घनका कार्यहरूको पूर्ण जवाफदेही खोज्नु अहिलेको हकमा अव्यावहारिक छ र यसो गर्न खोजेमा विगतका द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई एक ठाउँमा ल्याएर राजनीतिक स्थायित्वका लागि समझदारीको निर्माण गर्नमा अवरोध सिर्जना हुन सक्छ। तर कञ्चिङ्गलपूर्ण नेपालको सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापनमा दण्डहीनताको सम्बोधन र जवाफदेहीको वृद्धिले प्रत्यक्ष तथा प्रभावकारी भूमिका खेल्छ। वैधानिकता कमजोर भएका राज्यले जवाफदेहीविहीन र मुढेबलको सुरक्षा कारवाही गर्नाले पहिले पनि युद्धलाई चर्काएको थियो र अहिले पनि त्यो अवस्था नआउला भन्न सकिन्न।

विविध गुनासाहरूलाई संवैधानिक मार्गद्वारा अघि बढाउने प्रयास भएको छैन र राजनीतिक हिंसा नै भरपर्दो हतियार हो भन्ने मान्यता रहिरहेसम्म त्यस्ता गुनासाहरूलाई सम्बोधन गर्नु राजनीतिक रूपमा जोखिमपूर्ण हुन सक्छ। दण्डहीनताको अवस्थाबाट जवाफदेही वहन गर्नेसम्मको बाटो तय गर्नु सुरक्षा बलका व्यक्तिहरू र राजनैतिक पार्टीहरू दुवैका लागि पीडादायी प्रक्रिया हुनेछ। यो असहज प्रक्रियालाई छेउ लगाउनु वा पन्छाउनु सजिलो हुन सक्छ, तर त्यो प्रत्युत्पादक हुनेछ। निरन्तर चलिरहेको ज्यादतीको यस्तो

सिलसिलाले नागरिक सुरक्षा सुधिन सक्दैन र शान्तिपूर्ण राजनीतिलाई पनि अघि बढाउँदैन।

सन् २००६ को नोभेम्बरमा बृहत् शान्ति सम्झौता नहुनेजेलसम्म द्वन्द्वकालमा दुवै पक्षबाट युद्धसम्बन्धी कानूनको बारम्बार क्रमिक ढङ्गले उल्लङ्घन भएको थियो। दलका नेता तथा दरबारको स्वार्थप्रति प्राथमिक रूपले जिम्मेवार रहेको राज्यका सुरक्षा बलले आफूलाई कानुनी प्रावधानहरूबाट बाँधिएको महसुस कहिल्यै गरेन। सयौं मानिसहरू बेपत्ता पार्नुका साथै गैरकानुनी तवरले नागरिकहरूउपर यातना र ज्यादती गरेकामा उनीहरू जिम्मेवार थिए। युद्धका समयमा १३,००० भन्दा बढी मान्छे मारिए। त्यसमा राज्यको तर्फबाट मारिनेहरूको सङ्ख्या कता हो कता बढी छ। राज्यलाई अन्यायपूर्ण र गैरकानुनी भनेर चुनौती दिने माओवादीहरूले हिसालाई अनिवार्य र न्यायोचित राजनीतिक रणनीतिको रूपमा प्रयोग गरे अनि नागरिक तथा राजनीतिक प्रतिद्वन्द्वीहरूको बर्बर हत्या गर्न पनि उनीहरूले बाँकी राखेनन्।

शान्ति सम्झौताको गाँठी कुरा दुवै पक्षबाट आधारभूत नियमहरूको उल्लङ्घन भएको सकार्नुमा निहित छ। तर दुवै पक्ष आफूले गरेका काम गलत थिए भनेर स्वीकार्दैनन्। दुवै पक्ष आफ्नै पाराले निर्णय गर्न खोज्छन्, कसैलाई सजाय दिलाउन पनि चाहँदैनन् र नागरिक प्रशासनलाई सहयोग गर्न पनि इन्कार गरिरहेका छन्। न्यायको अभाव भए पनि वचनबद्धताको भने कुनै अभाव छैन। बेपत्ताहरूबारे अनुसन्धान गर्नेदेखि लिएर मानवअधिकारप्रतिको प्रतिबद्धता बृहत् शान्ति सम्झौता र त्यसपछिका सबै सहमतिहरूको केन्द्रीय विषय रहेका छन्। तर व्यवहारमा भने कामको सट्टा फोस्रा गफ मात्र देखिएका छन्।

पीडितहरूप्रति देखाइने सरोकारमा पनि निरन्तरता छैन। एउटा ठोस काम भनेको चाहिँ मारिएका वा बेपत्ता पारिएकाहरूको परिवारलाई तात्कालिक राहतस्वरूप दिइएको पैसा हो। तर राजनीतिक हस्तक्षेप हुने गरेको तथा पैसा वितरणको प्रभावकारी अनुगमन नभएको हुँदा पैसा बाँड्ने कार्यमा पनि कमीकमजोरी आएको छ। अझै बेपत्ता

रहेका एक हजारभन्दा बढी व्यक्तिका परिवारमा दुःख, निराशा र विश्वासघात भएको भावना बढ्दो छ।

राजनैतिक दलहरूले विगतमा भएका अपराधहरूलाई कोट्याउने कुनै इच्छा देखाएका छैनन्। साँच्चि भन्ने हो भने जवाफदेही हुनु नपर्ने अहिलेको स्थितिको फाइदा लिँदै उनीहरूले आफ्नै कार्यकर्ताहरूको गैरकानुनी क्रियाकलापहरूलाई निर्बन्ध छाड्ने र फौजदारी न्यायप्रणालीमा हस्तक्षेप पुऱ्याउने काम गरिरहेका छन्। यसले गर्दा भविष्यमा सानै भए पनि खतरनाक अवस्थाका स्थानीय, क्षेत्रीय तथा जातीय द्वन्द्वसँग जुध्नुपर्ने एवं बढ्दो असुरक्षाको सामना गर्नुपर्ने प्रहरीको मनोबल गिरेको छ र उनीहरू निष्प्रभावी तथा निराशा बनेका छन्।

तर यसको दोषी राजनीतिक नेताहरू मात्र होइनन्। आन्तरिक रूपमा न्यायको स्थान अति न्यून छ। केही मानवअधिकारवादीहरूको सार्थक प्रयासका बावजुद अधिकार र न्यायबारे गरिएको आह्वान राजनीतिक रूपले प्रभावशाली मध्यमवर्गको कानसम्म पुगेको छैन। आफ्नो सुरक्षाको नाममा राज्यले के कस्ता काम गर्नुपर्ने तयसलाई खोतलेर हेर्न नागरिकहरूलाई कुनै चासो छैन र राष्ट्रिय रूपमा संवाद चलाउन तथा मलमपट्टी लगाउन आवश्यक छ भन्ने पनि ठान्दैनन्। पीडितहरूमध्ये अधिकांश पछ्यौटे समुदायका सदस्यहरू थिए जसलाई राज्य र हुनेखाने सामाजिक वर्गले पहिल्यैदेखि लत्याउँदै आएका छन्। न्यायप्रति सञ्चार जगत् र संसदको ध्यान पनि विरलै गएको छ।

राष्ट्रिय इच्छाशक्ति नभईकन अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासबाट मात्रै केही हुन सक्दैन। तैपनि, मूलभूत मानवअधिकारहरूका आधारमा शान्ति प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता आवश्यक रहन्छ। गुदीबिनाको खोक्रा कुरा मात्र गर्नाले यी सिद्धान्तहरूको अवमूल्यन हुन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका मूल मान्यताहरू शान्ति प्रक्रियाको सिलसिलामा किनारा लाग्न जानाले त्यस संस्थाको विश्वसनीयता गुम्यो। सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ दुवैबाट शान्ति सेनामा जाने सेनाका अधिकृत र जवानहरूको जाँचबुझ गर्ने प्रणाली नहुँदा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गरेको अभियोग लागेकाहरूसमेत संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मिसनको उच्च आर्थिक लाभ हुने पदमा खटिए। नेपाली शान्ति सेना तालिम केन्द्रभित्र सन् २००४ मा एक जना किशोरीलाई यातना दिई मारेको सम्बन्धमा तहकिकात गर्न नेपाल प्रहरी र अदालतबाट खोजी भइरहेका एक जना सेनानी सेप्टेम्बर २००९ मा शान्ति सेनामा खटिएर गएका थिए। नेपाललाई सैन्य सहयोग उपलब्ध गराउने संयुक्त राज्य अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य बेलायत, भारत र चीनलगायतका मुलुकहरूहरूले समेत गम्भीर उल्लङ्घनको आरोप लागेका व्यक्तिहरूलाई त्यस्ता तालिम र अवसरहरू पाउनबाट रोकेनन्।

प्राथमिकताहरूलाई प्रस्ट पारिनु जरुरी छ। पहिलो काम भनेको द्वन्द्वकालका अति गम्भीर मुद्दाहरूउपर कारवाही थाल्नु हुनेछ। कारवाही पक्का हुन्छ भन्ने विश्वास नभएसम्म कुनै पनि छानबिन

आयोगले सेना र माओवादीले पहिल्यैदेखि दिँदै आएको अपर्याप्त सफाइभन्दा बढ्ता केही पाउन सक्ने छैन। दोस्रो कुरा, बृहत् शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएको बेपत्ता व्यक्तिबारेको आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्दा आधारभूत मान्यता पूरा गरिनुपर्छ तथा तिनलाई राष्ट्रिय रूपमा सकार्नुपर्छ साथै तिनका लक्ष्य निर्धारित गर्दा पूरा गर्न सकिने खालको राखिनुपर्छ। अन्त्यमा, भविष्यको कुनै पनि सुरक्षा बलको स्थायित्वको सुनिश्चितताका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै तहमा उनीहरूको राम्रोसित जाँचबुझ गरिनु जरुरी छ।

सुझाउहरू

शान्ति र संवैधानिक प्रक्रियासित सम्बन्धित सबै राजनैतिक पान्त्रहरूलाई:

१. न्यायबारे बृहत् शान्ति सम्झौतामा गरिएको प्रतिबद्धता पूरा गर्न सक्रिय हुने त्यसका लागि बेपत्ता व्यक्तिबारेको आयोग गठन गर्ने तथा ठोस सबुद प्रमाण पुगेका र द्वन्द्वकालमा गरिएका गम्भीर अपराधहरूउपर छानबिन एवं कारवाही गर्नेतर्फ उच्च प्राथमिकताका साथ अनुसन्धान र मुद्दा चलाउने।
२. सबै पार्टीबीच सहमति कायम गराउने र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न सार्वजनिक रूपमा प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने। यसका लागि सर्वप्रथम फौजदारी मामिलामा राजनैतिक हस्तक्षेपलगायत मन्त्रिमण्डलद्वारा मुद्दा फिर्ता लिने काम र पार्टीका युवादस्ता तथा पार्टी सम्बद्ध समूहहरूको गैरकानुनी गतिविधिहरू तुरुन्त रोक्ने।
३. माओवादी लडाकूहरू र राज्यका सुरक्षा निकायहरूको भविष्यबारे गरिने सम्झौतावार्ताका लागि र तत्कालैचाहिँ प्राविधिक उपसमितिका लागि कार्यविधि तोकेर भविष्यमा सुरक्षा बलमा मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने कसैले प्रवेश नपाओस् भन्ना खातिर जाँचबुझ गर्ने व्यवस्था मिलाउने।

नेपाल सरकारका लागि:

४. द्वन्द्वकालका सबै गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान अगाडि बढाउन र मुद्दा चलाउन प्रहरी तथा न्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई निम्न कार्य गर्न निर्देशन दिएर सशक्त बनाउने:
  - क) थाँति रहेका पक्राउ-पुर्जाउपर तत्काल कारवाही गर्न प्रहरीलाई प्रत्यक्ष निर्देशन दिएर;
  - ख) युद्ध अपराधसम्बन्धी मुद्दामा अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउनका लागि राजनैतिक मनसायले सरुवा गर्न गराउन नपाउने गरी वरिष्ठ र अनुभवी कर्मचारी नियुक्त गरिएको विशेष प्रहरी र अभियोक्ता एकाइ स्थापना गरेर;
  - ग) दबावबाट अदालत र न्यायाधीशहरूको बचाउ गर्दै न्यायिक प्रक्रियामा बाधा पुऱ्याउने जोसुकै व्यक्ति वा संस्थाहरू विरुद्ध कडा कारवाही चलाएर;

- घ) प्रहरी र अभियोक्तासित पीडित तथा सरोकारवाला व्यक्तिको पहुँच सहज बनाउन सरल र प्रभावकारी माध्यम स्थापना गरेर; र
- ङ) अपराध अनुसन्धान र साक्षीको सुरक्षा जस्ता कार्यका लागि चाहिने साधनस्रोत ठहर गरी सो उपलब्ध गराउन योजना बनाई आवश्यक देखिए अन्तर्राष्ट्रिय मद्दतनिम्ति पहल गरेर।
५. मानवअधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर अभियोग लागेका सुरक्षाकर्मीहरूलाई निष्पक्ष र विश्वसनीय अनुसन्धानबाट सफाई नमिलेसम्म बढुवा नदिने र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति सेनामा नपठाउने। यदि बढुवा भइसकेको र शान्ति सेनामा खटाइसिकएको भए सो निर्णय फिर्ता लिने तथा प्रहरी अनुसन्धानमा रहेका र पक्राउ-पुर्जी जारी भएका व्यक्तिलाई निलम्बन गर्ने,
६. अनुसन्धान कार्यमा पूर्ण सहयोग पुऱ्याउन सेनालाई निर्देशन दिने र त्यसका लागि सेनाले गरेको आन्तरिक अनुसन्धान, सैनिक कारवाही तथा अन्य सम्बद्ध कागजातहरू प्रहरी र अभियोक्ता उपलब्ध गराउन र सैनिक अदालतबाट भएको कारवाही औपचारिक रूपमा समाह्वान जारी गरिएका व्यक्तिको सोधपुछका लागि प्रहरी र अभियोक्तासमक्ष हाजिर गराउन लगाउने।
७. युद्ध अपराध र बेपत्तासम्बन्धी उजुरी दर्ता तथा अपराधबारे अनुसन्धान गर्नुपर्ने प्रहरीको दायित्वसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतले गरेका फैसलाहरू कार्यान्वयन गरिनुपर्ने।
८. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयका प्रतिवेदन र सिफारिसहरूको आधारमा आधिकारिक प्रतिक्रिया जनाउने।

एकीकृत नेकपा (माओवादी) का लागि:

९. प्रहरी तथा अदालतको अख्तियारको सम्मान गर्ने। द्वन्द्व र युद्धविरामको अवधिमा भएका अपराधहरूको अनुसन्धान र कारवाहीमा निम्नानुसार गरेर सहयोग पुऱ्याउने:
- क) शङ्काको घेरामा परेका व्यक्तिको सोधपुछका लागि उपलब्ध गराउने, पक्राउ-पुर्जी जारी भएकालाई पक्रने;
- ख) आन्तरिक अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू बुझाउने;
- ग) सम्बन्धित अन्य दसी प्रमाणहरू र अभिलेखहरू उपलब्ध गराउने; र
- घ) बेपत्ता व्यक्तिको आयोग स्थापना र त्यसको सञ्चालनमा सहयोग गर्ने। विशेषगरी बेपत्ता परेकामा माओवादी सेनाको अभियोग लागेका मुद्दाबारे सम्पूर्ण सूचनालाई बाहिर ल्याउने।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, विशेषतः काठमाडौँमा रहेका संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र दातृसंस्थाहरूका लागि:

१०. दण्डहीनतालाई सम्बोधन गर्नेबारे बन्दै गरेको साझा रणनीतिलाई आधार बनाउँदै न्यायसम्बन्धी सवालहरूलाई अघि

बढाउन प्रोत्साहित गर्ने व्यावहारिक कदमहरूमा ध्यान दिँदै निम्न कार्यहरू गर्ने:

- क) युद्ध अपराधको पत्यारिलो अभियोग लागेका व्यक्तिको प्रवेशाज्ञामा प्रतिबन्ध लगाउने;
- ख) द्वन्द्वपीडित परिवारलाई प्रदान गरिएको अन्तरिम राहत जस्ता कार्यमा उपलब्ध गराइएको सहयोगको समीक्षा गर्ने र प्रत्यक्ष आर्थिक सहयोग जारी राख्न स्पष्ट मापदण्ड बनाउने;
- ग) माओवादी लडाकूहरूको समायोजन र पुनःस्थापनाका लागि भविष्यमा गर्न सकिने सहयोगका निम्ति सिद्धान्त निर्माण गर्ने जस्ता प्रभावकारी जाँचबुझ संयन्त्रको निर्माण तथा गम्भीर अपराधका मुद्दामा कारवाही चलाउने सिद्धान्त तय गर्ने; र
- घ) संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयका प्रतिवेदन र सिफारिसहरू लागू गराउन सरकारलाई दबाव दिने। त्यसमा कुनै प्रगति हुन नसके संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार परिषद्मा सो मुद्दा उठाउने।
११. संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरू, सुरक्षा परिषद् र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रणालीले शान्ति सेनामा सहभागी हुनका लागि विश्वव्यापी मानवअधिकारको सिद्धान्तको परिपालना हुनैपर्छ र नेपालको शान्ति प्रक्रियामा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको जिम्मेवारीसित मेल खाने खालका व्यवहार हुनैपर्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न निम्नानुसार गर्ने:

- क) शान्ति सेनाका प्रयोजनका लागि मानवअधिकारसम्बन्धी जाँचबुझ गर्ने नीति बनाउन र शान्ति सेनामा जानुअघि प्रत्येक व्यक्तिको जाँचबुझ भएको सुनिश्चित गर्ने;
- ख) शान्ति सेनामा सहभागिताको स्तर तोक्दा र उच्च पदको नियुक्ति गर्दा युद्ध अपराधप्रति जवाफदेही कति बढेको छ र अपराधको पुनरावृत्ति हुन नदिन के कदम चालिएको छ त्यस कुरालाई आधार बनाउने; र
- ग) वृहत् शान्ति सम्झौतामा सुरक्षा क्षेत्र सुधारसम्बन्धी लगायत माओवादी लडाकूहरूको समायोजन र पुनःस्थापनासम्बन्धी प्रावधान कार्यान्वयन भएको अवस्थामा आवश्यक पर्ने थप परिचालनका लागि तालिम र सहयोग बढाउन तयारी गर्ने।

सैन्य सहयोग र तालिम उपलब्ध गराउने मुलुकहरू विशेषतः भारत, चीन, संयुक्त राज्य अमेरिका र संयुक्त अधिराज्यलाई:

१२. युद्ध अपराधबारे नागरिक छानबिन र कारवाहीलाई सघाउ पुऱ्याएमा मात्र सैन्य सहयोग तथा तालिम दिने सर्त राख्ने। मानवअधिकार हनन गरेको अभियोग लागेका सम्पूर्ण सुरक्षाकर्मीहरू र सैनिक टुकडीहरूलाई तालिममा संलग्न नगराउने।

काठमाडौँ/ब्रसेल्स १४ जनवरी २०१०

नेपाल: शान्ति र न्याय?

१. परिचय

सन् १९९६ मा माओवादी विद्रोह सुरु भएदेखि सन् २००६ मा बृहत् शान्ति सम्झौता हुँदासम्म राज्यको सुरक्षा फौज तथा विद्रोहीहरूका हातबाट १३,००० भन्दा बढी मानिस मारिए।^१ नोभेम्बर २००१ पछि त मानिस मारिने क्रम झनै बढेर गयो। सङ्कटकालको घोषणापछि बिनापक्राउ-पुर्जी गिरफ्तार गर्ने र थुनामा राख्ने व्यापक अधिकार सरकारले उपयोग गर्‍यो र शाही नेपाली सेनालाई परिचालित गर्नाले सैनिक मुठभेडहरू बढ्न गए। विद्रोहको पुच्छारतिर मात्रै ११,००० मानिसहरू मारिए। तिनमध्ये दुईतिहाई राज्यका तर्फबाट मारिएका थिए।

युद्धकालमा दुवै पक्षबाट भएका ज्यादतीका कारण शान्ति प्रक्रिया नै धरापमा पर्ने खतरा छ।^२ स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार

^१ प्रतिष्ठित र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) नजिकको संस्था अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) को तथ्याङ्कअनुसार सन् २००६ को अन्त्यसम्ममा द्वन्द्वमा परेर १३,३४७ मानिसहरूले ज्यान गुमाएका थिए जसमध्ये ३७ प्रतिशत माओवादीको तर्फबाट र ६३ प्रतिशत राज्यको सुरक्षा फौजबाट मारिएका थिए। “No. of Victims Killed by State and Maoist in Connection with the ‘People’s War’ (१३ फेब्रुअरी १९९६-३१ डिसेम्बर २००६)”, इन्सेक, www.insec.org.np/pics/1247467500.pdf सामान्यतया यो सङ्ख्या र अनुपात सही मानिन्छ यद्यपि केही घटनाहरूमा कसको तर्फबाट कति मारिएको भन्ने कुरामा भने विवाद छ। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको कार्यदलले सेप्टेम्बर २००९ मा प्रकाशित गरेको तथ्याङ्कले भने मृतकहरूको सङ्ख्या निकै धेरै अथवा १६,२७४ भएको देखाउँछ। कार्यदलका सचिवले बताएअनुसार द्वन्द्वकालमा आफन्तहरू गुमाएको उजुरी ‘गाउँका धेरै जनताले हालेका हुनाले’ मृतकहरूको सङ्ख्या बढ्न गएको हो। कार्यदलको अन्तिम निष्कर्ष प्रकाशित हुन बाँकी नै छ। “Nepal government raises war death toll”, एएफपी, २२ सेप्टेम्बर २००९।

^२ क्राइसिस ग्रुपले युद्धकालमा भएका ज्यादतीका घटनाबारे आफ्ना रिपोर्टहरूमा उल्लेख गरेको छ। विशेषतः क्राइसिस ग्रुपको एसिया रिपोर्टहरू नं. ५०, *Nepal Background: Ceasefire – Soft Landing or Strategic Pause?*, १० अप्रिल २००३; नं. ९४, *Nepal: Dealing with a Human Rights Crisis*, २४ मार्च २००४; र नं. ११५, *नेपाल: जनशक्तिबाट शान्तिको दिशातर्फ?* १० मे २००६। अहिलेसम्मको शान्ति प्रक्रियाका सम्बन्धमा: क्राइसिस ग्रुपको एसिया रिपोर्ट नं. १४९, *नेपालको चुनाव र त्यसभन्दा पतिर*, २ अप्रिल २००८; संविधानसभाको चुनाव र त्यसपछि आएका एसिया रिपोर्टहरू १५५, *नेपालको चुनाव: एक शान्तिपूर्ण क्रान्ति?* र नं. १५६, *नेपालको नयाँ राजनीतिक परिदृश्य*, ३ जुलाई २००८; माओवादी सरकारको पहिलो ६ महिनापछिका तनावपूर्ण परिस्थितिको सम्बन्धमा, एसिया रिपोर्ट नं. १६३, *नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया*, १९ फेब्रुअरी २००९; मे २००९ मा माओवादी नेतृत्वको सरकारको पतनसँगै सहमतिको राजनीति अन्त्य

सङ्गठनहरूले राज्यअन्तर्गतका सुरक्षा बल र माओवादी विद्रोहीहरूद्वारा भएका अपराधहरूबारे मनगो तथ्य-विवरणहरू तयार पारेका छन्।^३ समाजमा गहिरो छाप छाड्ने कुराचाहिँ हज्जारौँ गैरसैनिक नागरिकहरूको हत्या र बेपत्ता पारिएका घटनाहरू बनेका छन्। माओवादीहरूका तर्फबाट धेरै ज्यादती भएका छन्। तर राजदरबारको धाप र बेलाबखत मूलधारका पार्टीहरूको समर्थन पाएका सुरक्षा फौजबाट भएका ज्यादती झनै घातक किसिमका थिए।

त्यसको समग्र प्रभावस्वरूप नेपाली जनताको बृहत्तर हिस्सामा रहेको राज्य संयन्त्र र राजनीतिक नेताहरूप्रतिको अविश्वास झनै बढ्न गयो। यस्तो अविश्वास नेपालको सन्दर्भमा नौलो होइन। गैरजिम्मेवार, मतलबी र अरूलाई सताउने नेताहरू तथा सुरक्षा बल देशमा सन् १९९० को प्रजातान्त्रिक आन्दोलन, माओवादी विद्रोह र अप्रिल २००६ को जनआन्दोलन लगायतका अरू अशान्ति उत्पन्न गराउने कारक तत्त्वहरूमध्येका थिए। यी सबै आन्दोलन र अशान्तिपछि नागरिकहरूलाई घाइते तुल्याउने र मार्ने कामका जिम्मेवार सरकारी अधिकारीहरू उपर कारबाही गरिनुपर्ने माग उठ्ने गरेको हो। तर कुनै पनि सरकारले यस उपर कारवाही गरेन। आयोगहरू गठन भए, प्रतिवेदनहरू लेखिए तर अखिरमा सम्बन्धित पात्रहरूले आफ्ना गलत कार्यबारे अरूलाई न्याय-निसाफ गर्न दिएनन्।

नोभेम्बर २००६ को बृहत् शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वकालका अपराधहरूलाई हेरिने प्रतिबद्धता परेको छ। तर त्यसका प्रावधानहरू भने न्यायलाई भन्दा मेलमिलापलाई जोड दिने खालका छन् र कार्यन्वयनका व्यावहारिक उपायहरूको पनि उल्लेख गरिएको छैन।

भएको सम्बन्धमा र मध्यमार्गी एमालेले नेतृत्व गरेको जन्मजात अस्थिर अहिलेको सरकारबारे एसिया रिपोर्ट नं. १७३, *नेपालको भविष्य: कसको हातमा?*, १३ अगस्ट २००९। सन् २००७ पछिका सम्पूर्ण रिपोर्टहरूका पूर्ण नेपाली अनुवाद र विवरणहरू www.crisisgroup.org/nepali मा उपलब्ध छन्।

^३ तिनीहरूमा राष्ट्रिय संस्थाहरूमा एडभोकेसी फोरम, इन्सेक र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा एमनेस्टी इन्टरन्यासनल, ह्युमन राइट्स वाच, दी इन्टरन्यासनल सेन्टर फर ट्रान्जिसनल जस्टिस (आईसीटीजे), इन्टरन्यासनल कमिसन अफ ज्युरिट्स (आईसीजे), नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, यु एन ग्रुप अन इनफोर्सिड एन्ड इन्भोल्युन्टेरी डिसएपिपरेन्सेस् (डब्लुजीईआईडी) पर्दछन्। द्वन्द्वकालमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन भएका दर्जनौँ रिपोर्टहरू ती संस्थाहरूले निकालेका छन्, तिनका वेबसाइटहरूमा ती रिपोर्टहरू उपलब्ध छन्। तिनमध्ये कतिपय रिपोर्टहरूको उल्लेख यस रिपोर्टमा गरिएको छ।

द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूले आफूबाट भएका गल्तीहरूलाई न्यायोचित ठान्ने गरेकाले पनि बृहत् शान्ति सम्झौताका शब्दहरूलाई यथार्थमा परिणत गर्ने चाहना कसैमा छैन। दुवैथरीका लागि अनुकूल हुने यस्ता अडानका कारण दण्डहीनताको संस्कृतिले प्रश्रय पाइरहेको छ, जुन संस्कृति पहिलेदेखि नै सुरक्षा फौज, माओवादी सङ्गठन र साथसाथै राजनीतिक उच्चवर्गमा व्याप्त छ। यस्तो संस्कृतिको फाइदा विभिन्न जातीय, क्षेत्रीय तथा आपराधिक समूहहरूले उठाइरहेछन् र राजनीतिक वा अन्य उद्देश्यले उनीहरूले गरेका अपराधबाट उनीहरू उम्कन पाइरहेछन्। आफ्नो आचरणको जिम्मेवारी लिन कोही पनि तयार नहुने हुनाले अर्काको आचरणबारे पनि कोही औलो ठड्याउन सक्तैनन्। त्यसले गर्दा नीति कुजो बनेको छ र विश्वासको सङ्कटका साथै असुरक्षा बढेको छ।

यस रिपोर्टमा ज्यादती र दण्डहीनताबाट शान्ति प्रक्रियामा परेको प्रभाव तथा अपराधलाई बढावा दिने संस्थागत संस्कृति र न्यायको फाँटमा प्रगतिको सम्भावनाबारे नियाल्ने प्रयास गरिएको छ।^४

२. शान्ति र न्याय सम्भव होला?

क. भूलचूक माफ?

शान्ति र न्याय कहिलेकाहीँ परस्पर विरोधी लक्ष्य जस्ता देखिन्छन्।^५ सङ्क्रमणकालीन सम्झौता नाजुक प्रकृतिको हुन्छ र द्वन्द्वकालमा गरिएका अपराधको जिम्मेवारी वहन गराउन जोड दिनाले राजनीतिक नेताहरूलाई घच्चा पर्न जान्छ। त्यसबाट समग्र शान्ति प्रक्रिया नै धराशायी हुने वा अलपत्र पर्ने खतरा हुन्छ। अन्यत्रझैँ नेपालमा पनि न्यायसित सम्बन्धित विषयहरूलाई पन्छाउने र राजनीतिक वातावरणलाई भने स्थायित्व दिने कोसिस रहेको देखिन्छ। सुरक्षा, विकास कार्य र राज्य सञ्चालन जस्ता जल्दाबल्दा महत्त्वका विषयहरूका अधिलिखित संविधान लेखन र निर्वाचन अनि न्याय सम्पादनका विषय यसै पनि गौण देखिनु स्वाभाविक हो। बितेको अतीतलाई कुनै छानबिनबिना नै पछाडि धकेल्नु धेरैका लागि रुचिकर विकल्प हुन सक्छ।

न्याय सम्पादनका लागि कठोर निर्णयहरू लिँदाखेरि त्यो अल्पकालीन दृष्टिले नोक्सानदेही हुन सक्छ, तर केही नगर्नाले झनै खतरालाई निम्त्याउँछ। अतीतका ज्यादतीहरू पहिलेदेखि जरा गाडेर बसेको संस्थागत संस्कृतिका कारण भएका थिए भने अहिले पनि त्यसै कारण राजनीतिक हिंसा बढिरहेको छ। युद्ध सुरु गराउने कारणहरूमा त्यो पनि एउटा थियो र भविष्यमा पनि यसले हिंसात्मक विद्रोह जन्माउन सक्छ। न्याय सम्पादन गराउनेतिर लाग्नाले उत्पन्न हुन सक्ने खतरालाई तिनले बढाइचढाइ गरिरहेछन् जसलाई यसबाट वास्तवमा हानि पुग्न सक्नेछ। तत्कालको स्थायित्व खल्बलिन्छ भनेर न्यायको विषयउपर सम्झौता गरिनु कति उचित हो त्यसबारे राम्रो ध्यान दिइएको छैन, किनभने राजनीतिक नेताहरू र सुरक्षा बलले कारवाही हुनुहुँदैन भनेर एकहोरो रडाको मचाइरहेछन्।

कडिकडाउसाथ न्याय-निसाफ गर्ने हो भने प्रायः सबैजसो राजनीतिक नेताहरूलाई समातेर थुनामा राख्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो भएमा शान्ति प्रक्रियालाई कार्यान्वयन गराउने कोही बाँकी रहँदैनन्। जस्तो जिल्लाका एक जना सरकारी अधिकारीले भनेका थिए: “नबिर्स तर क्षमा देऊ। त्यसैमा नेपालको कल्याण छ। हामीले के गर्ने? हामीले

^४ यस्तो संस्कृतिले सुरक्षामा र जवाफदेही सकार्ने कुरामा परेको नराम्रो असरबारे यस रिपोर्टमा प्रसङ्गवश उल्लेख भए पनि सार्वजनिक सुरक्षामा सम्बन्धित मुद्दाहरूबारे अलग्गै प्रकाशोन्मुख नीतिगत रिपोर्टमा सविस्तर विवेक्षण गरिनेछ।

^५ क्राइसिस ग्रुपले शान्ति र न्यायबीचको जटिल सम्बन्धबारेका थुप्रै रिपोर्ट र लेखहरू प्रकाशित गरेको छ। तिनमा क्राइसिस ग्रुप अफ्रिकाका रिपोर्टहरू नं. १५२, *Sudan: Justice, Peace and the ICC*, १७ जुलाई २००९; नं. १४६, *Northern Uganda: The Road to Peace, with or without Kony*, १० डिसेम्बर २००८; र नं. १५०, *Congo: Five Priorities for a Peacebuilding Strategy*, ११ मे २००९; र ल्याटिन अमेरिकाका विवरण नं. २१, *The Virtuous Twins: Protecting Human Rights and Improving Security in Colombia*, २५ मे २००९ र रिपोर्ट नं. १६, *Colombia: Towards Peace and Justice?*, १४ मार्च २००६, साथै Nick Grono and Caroline Flintoft, “The Politics of Ending Impunity” in “The Enforcement of International Criminal Law”, Aegis Trust, 2009, and Nick Grono, “Looking to the Future: What Role Can International Justice Play in Preventing Future Conflicts?”, speech at Wilton Park Conference “Pursuing Justice in Ongoing Conflict: Examining the Challenges”, ९ डिसेम्बर २००८, समेत पर्दछन्।

जाहेरी दरखास्तका आधारमा कारबाही चलाउँला रे, तर के नबिसौं भने माथला तहका राजनीतिक नेताहरूलाई पनि अभियोग लगाइएको हुन्छ। अनि शान्ति प्रक्रियालाई कसले अघि बढाउने?”^६

तर माथलो तहबाट कारबाही थाल्ने अवस्था आउला भनी पत्याउन सकिँदैन। माथला तहका केही नेताहरू विरुद्ध मुद्दा चलाउन नसकिने होइन, तर त्यसनिम्ति साक्षी प्रमाण जुटाउनु र राजनीतिका अग्ला तगाराहरू नाघनुपर्छ। द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूबारे अहिलेसम्म परेका धेरैजसो मुद्दाहरूमा त्यस्ता व्यक्तिहरू मुछिएका छन् जसले खास काण्ड आफैले गराएका छन् वा काण्ड गराउने आदेश दिएका छन्। यस्ता मामिलामा स्थानीय राजनीतिक नेताहरू पनि मुछिनेछन्।^७ तसर्थ सवाल शान्ति प्रक्रिया रोकिनेछ भन्ने होइन। सवाल त राजनीतिक पार्टीहरूले आधारभूत अनुशासन पालना गर्नुपर्छ र फौजदारी न्याय प्रणालीमा हस्तक्षेप गर्नुहुँदैन भन्ने हो।

जहाँसम्म सुरक्षा बल तथा माओवादी जनमुक्ति सेनाभित्रका उजुरी परेका मानिसहरूउपर अदालतमा कारबाही चलाउने कुरा हो त्यसबाट उनीहरूको आन्तरिक अधिकार क्षेत्र र नैतिक बलमा प्रतिकूल असर पर्न जाने बताइन्छ। घटनाहरूबारे जाँचबुझ सुरु गर्नाले आरोप-प्रत्यारोप गर्ने, धम्क्याउने र अविश्वासको वातावरण पैदा गर्ने अवस्थाको सृजना हुन सक्छ।

नेपाली सेनाले आफ्नो व्यवहारको निष्पक्ष मूल्याङ्कन गरेको दाबी गर्दछ। यदि त्यसो हो भने नेपाली सेनाले कानुनी प्रक्रियासित डराउनुपर्ने कुनै कारण छैन। किनभने मुद्दाको तहकिकात निष्पक्ष ढङ्गले हुनेछ, जसबाट सेनालाई फाइदा नै हुनेछ। हो, त्यस्तो मूल्याङ्कन भएको छैन भनेचाहिँ कुनै पनि तहकिकातको विषय सेनाका लागि अल्पावधिकै लागि भए पनि कष्टपूर्ण हुन सक्छ। तर त्यसो गर्दा प्रक्रियागत विषयमा निकै ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ। कुनै पनि छानबिनमा सहयोग पुऱ्याउनुमा नै सेनाको हित निहित छ जसबाट एक संस्थाका रूपमा सेना सुरक्षित रहनेछ र शान्तिसेनामा संलग्न रहने आकर्षक अवसर कायम रहनेछ।

अर्कातिर जनमुक्ति सेनाको प्राधिकार र नैतिक बल घट्न जाने जुन प्रश्न छ त्योचाहिँ जटिल देखिन्छ। व्यक्ति नभई संस्थाले जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्छ भन्ने माओवादीको हठात् बदलिएको अडान (तल हेर्नुहोस्) लाई कायम राख्नु पार्टी नेतृत्वका लागि कठिन हुन सक्छ, खासगरी शिविरहरूमा अझै बसिरहेका हजारौं लडाकूहरूलाई दिन सकिने ठोस कुराहरूको अभावमा।^८ तैपनि पार्टी नेतृत्वले शान्ति

प्रक्रियाका अन्य दबावहरूका बाबजुद अनुशासन कायम गर्न सकेको छ। अतीतमा भएका गल्तीहरूलाई हेर्ने कबुल पूरा गर्नका लागि सामाजिक न्यायलाई अहिंसात्मक उपायहरूद्वारा पछ्याउने रणनीतिक निर्णय लिनुपर्ने हुन्छ, जुन काम अहिलेसम्म भएको छैन।

अर्को डर दबावमा परेका जर्नेलहरूले राजनीतिक सारथिहरूलाई अटेर गरी आफूखुसी केही गर्छन् कि भन्ने हो। यस्तो डर त्यति अस्वाभाविक होइन। तर यस्तो परिदृश्यको कल्पना गर्दा बिसन नहुने केही तथ्यहरू छन्। पहिलो त के हो भने नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको बलियो उपस्थिति रहेको छ र त्यसको ठूलो हिस्सा सेनाले हाकाहाकी राजनीति खेल्ने गरेको देखेर निकै चिन्तित छ, यद्यपि पहिलेझैँ मुख खोलेर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले बोलेको छैन। संयुक्त राष्ट्र र पश्चिमी दाता राष्ट्रहरूमा पनि विशेषगरी संयुक्त राज्य अमेरिका सेनाले वैधानिक सरकारलाई अवहेलना गरेको अवस्थालाई टुलुटुलु हेरिबस्ने छैनन्। उनीहरूले सेनाको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध तथा प्रतिष्ठालाई छिम्ल्ने काम गर्नेछन्। दोस्रो कुरा भारत हो। भारतले अहिले सेनालाई काखी च्यापेको र माओवादीलाई शङ्काको भावले हेरेको भए तापनि चीन र आफूबीच रहेको छिमेकी मुलुकमा अस्थिरता आएको भारत हेर्न चाहँदैन। सेनाले कुनै दुस्साहसिकता देखाएमा त्यस्तो अस्थिरता तुरुन्तै पैदा हुनेछ। यस परिप्रेक्ष्यमा हुँकार त जति पनि आउन सक्ला, तर त्यसबमोजिमको कार्य भने हुन सक्ने छैन।

ख. शान्ति प्रक्रियालाई ठेल्ने काम

जवाफदेहीको प्रश्न न्यायका लागि मात्र नभई समग्र शान्ति प्रक्रियाको कार्यान्वयन र त्यसको निष्कर्षसित पनि गाँसिएको कुरा हो। आफैले गरेका लिखित कबुललाई बारम्बार तोड्ने काम माओवादीहरूद्वारा भएबाट शान्ति प्रक्रिया र उनीहरूको आफ्नै विश्वसनीयतामा पनि धक्का पुगेको छ। प्रकारान्तरले यही कुरा पूरै राज्य तथा अन्य राजनीतिक पार्टीहरूमा पनि लागू हुन्छ। शान्ति सम्झौताबारे अनुगमन गर्दै त्यसलाई अघि बढाउन असफल भएबाट धेरै व्यक्ति र संस्थाहरूको प्राधिकार खस्किन गएको छ। वैधानिकताको क्षयीकरण पूरै युद्धविरामकालमा अस्थिरताको कारकका रूपमा देखिएको छ।

यस्तो अवस्थामा गम्भीर घटनाहरूउपर साङ्केतिक तवरमै भए पनि जवाफदेही वहन गर्ने काम भएमा त्यसबाट पूरै शान्ति प्रक्रियामा सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्नेछ। राजनीतिक पात्रहरूले आफू कानुनद्वारा र सम्झौताका कबुलद्वारा बाँधिएको महसुस नगरेसम्म स्थायी शान्तिको आशा क्षीण देखिन्छ।

सुरक्षा क्षेत्रको सुधारमा कुनै प्रगति नहुनु शान्ति प्रक्रियाका लागि सबभन्दा ठूलो खतरा हो। कसैकसैले के तर्क गर्न सक्छन् भने द्वन्द्वकालमा गरिएका अपराधहरूउपर बढी ध्यान दिनाले सुरक्षा क्षेत्रको सुधारमा धक्का पुग्न जान्छ, किनभने दुवै पक्षले आफ्ना अडान लिनेछन् र त्यसबाट उनीहरूबीचको नाजुक सम्बन्ध

^६ क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, बैसीसहर, मे २००९।

^७ कम्तीमा एक जना माओवादी सभासद् अग्नि सापकोटा द्वन्द्वकालीन अपराधमा मुछिएका छन्। सन् २००५ मा काभ्रेपलाञ्चोकको एउटा माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष अर्जुनबहादुर लामाको हत्या उपर परेको उजुरीमा ६ जना अभियुक्तको नाम किटिएको छ र तिनमध्ये उनी एक जना हुन्। “अझसम्म न्यायको प्रतीक्षामा: नेपालमा दण्डहीनताको अन्त्य भएको छैन”, “Still Waiting for Justice: No End to Impunity in Nepal”, अक्टोबर २००९, पृ. ३०।

^८ जनमुक्ति सेनाका शिविरहरू र दुई सेनाको समायोजनमा उत्पन्न गर्दा हुने गतिरोधसम्बन्धी विवरणका लागि, हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपका रिपोर्टहरू,

नेपालको भविष्य: कसको हातमा? माथि उल्लेखित, र नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया, माथि उल्लेखित, पृ. १३-१६।

खल्वलिन सक्छ। तर बृहत् शान्ति सम्झौता भएको तीन वर्ष बितिसकदा पनि सुरक्षा क्षेत्रको सुधार गर्ने सम्बन्धमा रतिभर प्रगति भएको छैन। बरु दुवै पक्षको अडान भने झनै कडा हुँदै गएको देखिन्छ। यसको मतलब परिस्थिति अझै बिग्रेर जाने सम्भावना नभएको होइन। न्यायको मार्गमा घरेलु वा अन्तर्राष्ट्रिय पात्रहरूबाट केही गरी एक पक्षीय हस्तक्षेप हुन गएमा त्यो प्रत्युत्पादक हुन सक्ने छ। तर विगतमा भएका ज्यादतीहरूउपर छानबिन गर्ने विषयलाई सुरक्षा क्षेत्रको सुधारसितै गाँसेर लैजानाले त्यसबाट शान्ति प्रक्रियालाई बाटो विराउन नदिई त्यसलाई अघि बढाउन मद्दत पुग्छ। उदाहरणका लागि माओवादी लडाकूहरूको समायोजन, पुनर्वास तथा सुपरीवेक्षण^९ गर्न खडा भएको विशेष समिति र त्यस अन्तर्गतको प्राविधिक उपसमितिको कार्याधिकारभित्र मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई ठम्याउने संयन्त्र बनाउन सक्ने कुरा पनि परेको छ।

न्यायलाई पछ्याउनाले मात्रै शान्ति सम्झौताको मुटुमा रहेको विवाद सुल्झिन सक्दैन, तर केही जघन्य अपराधका घटनाहरूबारे सार्वजनिक रूपमा अनुसन्धान गरेर अदालती कारवाही चलाई अपराधीलाई दण्ड-सजाय दिन सकेमा विश्वास निर्माण गर्ने तथा सम्झौतावार्ता थाल्ने उपयुक्त वातावरण भने तयार हुन सक्छ। यस्ता कदमबाट सबै ठूला पार्टी र संस्थाहरू कानुनी राज्यप्रति प्रतिबद्ध छन् भन्ने संदेश प्रवाहित हुन्छ जसले गर्दा शान्ति निर्माणको सम्भावना बढेर जान्छ र अन्य समूहहरूले हिंसा अख्तियार गर्ने बाटो साँघुरिएर जान्छ। केही चर्चित मुद्दाहरूमा मात्रै भए पनि न्याय प्रदान गरिएको देखिएमा शान्ति सुरक्षाप्रति राज्यको प्रतिबद्धता रहेको विश्वास आम जनतामा हुनेछ र अपराध विरुद्ध लड्ने राज्यको नैतिक बल पुनःस्थापित हुनेछ। राज्यअन्तर्गतका सुरक्षा निकायहरूले विश्वास कमाउन सकेमा त्यसको प्रत्यक्ष लाभ शान्ति प्रक्रियालाई पुग्नेछ।

ग. खतरनाक दुष्चक्र

विगतमा भएका अपराधहरूमा दण्डसजाय नहुँदा अहिले राजनीतिक हिसाले प्रश्रय पाएको छ। द्वन्द्वकाल हेरी अहिले समग्रमा हिंसा धेरै घटेको छ, तर पार्टीका युवा सङ्गठनहरू र विशेषगरी तराईमा सक्रिय सशस्त्र समूहहरू जबर्जस्ती चन्दा असुल्ने तथा सन्त्रास फैल्याउने काममा लागेका छन् र अनेकौँ हत्याका घटना गराएका छन्। त्यस्ता घटनाप्रति राज्यको व्यवहार ठीक त्यस्तै प्रकारको छ जुन व्यवहारले माओवादी विद्रोहलाई चर्काउने काम गरेको थियो।

राजनीतिक पार्टीहरूले आफ्ना कार्यकर्ता र सशस्त्र समूहहरूलाई आश्रय दिने गर्छन्। हालको सरकार र यसअघिको माओवादी सरकार दुवैले बृहत् शान्ति सम्झौतामा रहेको “राजनीतिक

मुद्दाहरू” सम्बन्धी प्रावधानलाई उपयोग गर्दै मन्त्रिमण्डलको निर्णयद्वारा सयौँ फौजदारी मुद्दाहरू फिर्ता लिएका छन्।^{१०} राजनीतिक स्वार्थवश कसैलाई कारवाही नहोस् भन्ने उद्देश्यले राखिएको त्यो प्रावधान व्यवहारमा भने गम्भीर राजनीतिक हिंसाका घटना गराउने अपराधीहरू कानुनी कारवाहीबाट उम्कने बाटो बनेको छ। उदाहरणका लागि, माओवादी नेतृत्वको सरकारको निर्णयबाट अप्रिल २००९ मा फिर्ता लिइएका २३८ वटा मुद्दाहरूमध्ये धेरैजसो मुद्दा सन् २००७ मा कपिलवस्तु जिल्लामा हिंसात्मक दङ्गा मच्चाउने अभियुक्तहरूसित सम्बन्धित थिए।^{११} एमाले नेतृत्वको सरकारले पनि त्यस्तै अधिकार प्रयोग गरेर एक जना निकै नाम चलेका पत्रकार विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लियो। सेप्टेम्बर २००९ मा संयुक्त राष्ट्रको महासभामा भाग लिन प्रधानमन्त्री र उपप्रधानमन्त्रीको साथ लागी तिनले जान पाउनु भनेर त्यसो गरिएको थियो।^{१२} आफ्ना कार्यकर्ताहरू विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने माग राजनीतिक पार्टीहरूबीच र सरकार तथा सशस्त्र समूहहरूबीच हुने सम्झौतावार्ताहरूको एउटा स्थायी अङ्ग बनेको छ।^{१३}

^{१०} बृहत् शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.७ मा उल्लेख भएअनुसार “दुवै पक्ष विभिन्न व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक कारणले लगाइएका आरोप, दाबी, उजुरी र विचाराधीन रहेका मुद्दामामिला फिर्ता लिने ग्यारेण्टी गर्दछन्”। अक्टोबर २००८ मा माओवादी सरकारले गरेको ३४९ जना विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिने निर्णयको कार्यान्वयनलाई जनवरी २००९ मा सर्वोच्च अदालतले रोक्ने आदेश दियो। सरकारले फिर्ता लिने निर्णय गरेको मुद्दामध्ये ९१ मुद्दा ज्यानसम्बन्धी थिए। “SC stops gov from withdrawing cases”, nepalnews.com, २ जनवरी २००९। त्यति भएर पनि थप २३८ जना विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय अप्रिल २००९ मा सरकारले गर्‍यो। “NHRC takes government to task over case withdrawals”, ekantipur.com, १ मे २००९। एमाले नेतृत्वको वर्तमान सरकारले २८२ जना विरुद्धको मुद्दा फिर्ता लियो जसमध्ये २०० वटा ज्यानसम्बन्धी र ८२ वटा आगजनीका मुद्दा थिए। “Gov retracts some 300 murder, arson cases”, *Republica*, १७ नोभेम्बर, २००९।

^{११} “NHRC takes government to task over case withdrawals”, माथि उल्लेखित। प्रभावशाली मधेसी मुस्लिम नेतालाई अज्ञात आक्रमणकारीहरूले सेप्टेम्बर २००७ मा मारपछि भएको तराई र पहाडि समुदायबीचको दङ्गामा १४ जना मारिए र कम्तीमा ९ जना घाइते भए। “Investigation by the Office of the High Commissioner for Human Rights in Nepal into the violent incidents in Kapilvastu, Rupandehi and Dang districts of 16-21 September 2007”, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल, १८ जून २००८।

^{१२} पत्रकार ऋषि धमला र अन्य तीन जना सशस्त्र समूहसँग साँठगाँठ भएको र काठमाडौँका एक व्यापारीलाई धम्क्याएर पैसा असुल्ने षडयन्त्र गरेको अभियोगमा पक्राउ परेका थिए। “Police allege Dhamala link with armed outfit”, *Republica*, ४ फेब्रुअरी २००९। मन्त्रपरिषद्ले सेप्टेम्बरमा धमला र अरू दुई जनाको अभियोग फिर्ता लियो। एउटा अदालतले त्यस निर्णयबाट सर्वोच्च अदालतको पहिलेको फैसलाको उल्लङ्घन भएको फैसला गरेको थियो। “Govt can't withdraw Dhamala case: District Court”, *Republica*, २३ अक्टोबर २००९।

^{१३} अक्टोबर २००८ मा फिर्ता लिने निर्णय गरिएको ३४९ मुद्दाहरूको सूची राजनीतिक पार्टीहरूद्वारा तयार पारिएको सरकारी उच्च अधिकारीहरूले स्वीकार गरे। क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौँ, मे २००९। मधेसी पार्टीहरूले आफ्ना कार्यकर्ताहरू विरुद्ध लागेका मुद्दा फिर्ता लिन अप्रिल २००९ को निर्णयबमोजिम दबाव दिए। “NHRC takes government to task

^९ अन्तरिम संविधानमा लेखिएको छ: “माओवादी सेनाका लडाकूहरूको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापना गर्ने एउटा विशेष समिति”। आन्तरिक संविधान, धारा १४६। यस रिपोर्टमा सरकारी कागजातहरूमा झैं “विशेष समिति” भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको छ, उदाहरणका लागि “संविधान संशोधन गर्न र शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन राजनीतिक पार्टीहरूबीचको सम्झौता”, २५ जून २००८।

पहुँच हुने व्यक्तिहरू विरुद्धको उजुर प्रथमतः दर्ता नै हुँदैन। एक जना प्रहरी अधिकृतले भनेअनुसार “तपाईं अपराधीलाई समाबुहुन्छ, तर ऊ कुनै समूह वा राजनीतिक पार्टीसित सम्बद्ध रहेको हुन्छ। ऊ अपराधी नभएर कुनै जातीय वा राजनीतिक पार्टीको व्यक्ति पो हुन्छ।”^{१४} राजनीतिक कारणले सुरुवा हुन सक्ने हुनाले प्रहरी पनि राजनीतिक नेताहरूको दबावमा परेर छानबिन नगरी बस्छन्।

प्रहरी बलभिन्नै जवाफदेही नहुनाको कारणले प्रहरीको जोड पनि खस्केको छ। प्रहरीद्वारा दिइने यातनाका घटनाहरूमा कमी अवश्य आएको छ,^{१५} तर सरकारको हातबाट बारम्बार मानिसहरू मारिने घटनाले युद्धकालका तौरतरिकाहरूको लक्षण देखाएका छन्।^{१६} यस सन्दर्भमा तराईमा सक्रिय सशस्त्र समूहहरूका गिरफ्तारीमा परेका धेरै कार्यकर्ताले मधेसीहरूप्रति भेदभावपूर्ण व्यवहार गरिएको आरोप लगाएको तथ्य स्मरणीय छ।^{१७} जबर्जस्ती चन्दा असुली र अपहरणको डरबाट बाक्ल भएका स्थानीय बासिन्दाहरू खुँखार अपराधीहरू मारिँदा खुसी हुनु स्वाभाविक हो।^{१८} तर गैरकानुनी तरिकाले तत्काल कारवाही गर्ने काम आफैँमा विधिको शासननिमित्त एउटा गम्भीर खतरा हो। मनलागी र जथाभावी गरिने कारवाहीले प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्थाप्रति व्यापक जनसमर्थन कमाउन सक्दैन।^{१९} त्यसमाथि प्रहरी अधिकृतहरू आफ्नो हिस्सा लिएर स्थानीय अपराधीहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्छन् भन्ने बरोबर लाग्ने दोषारोपणले गर्दा रहेसहेको जनविश्वास पनि हराउँछ।^{२०}

विगतमा भएका उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सकार्दा सुरक्षा बलको व्यावसायिकता झनै बढ्न जान्छ। विद्रोहको समनमा खटिँदाखेरि प्राप्त अनुभव अझै पनि सान्दर्भिक छन्। नैतिक दृष्टिले ठीक बेठीक र कानुनी दृष्टिले सही वा गलत भन्नुभन्दा पनि सुरक्षा बलको समग्र सोचाइ नै प्रत्युत्पादक थियो। जनताको मन जिब्रुको साटो उनीहरूउपर ज्यादती र मनपर्दी व्यवहार भएबाट माओवादीलाई नयाँ भर्ना पाउन झनै सजिलो परेको थियो। अबको राजनीतिक रूपान्तरण कस्तो हुनेछ भन्ने ठेगान नभएको परिप्रेक्ष्यमा अशान्ति बढ्ने सम्भावना टड्कारो छ। सुरक्षा बलले राजनीतिक हिसालाई भड्कन नदिई त्यससित भिड्ने हैसियत राख्नुपर्छ, जुन कुरा अहिलेको हकमा उनीहरू राख्न सक्षम छैनन्।^{२१}

over case withdrawals”, माथि उल्लेखित। आफ्ना कार्यकर्ताहरू विरुद्धको मुद्दा हचुवा रूपमा फिर्ता लिनुपर्ने माग सरकार तथा प्रतिपक्षी समूहहरूबीच भएका सम्झौतावार्ताको मुख्य विषय रहँदै आएको छ। उदाहरणका लागि हेर्नुहोस् MJF chairman rules out talks on May 18”, nepalnews.com, १६ मे २००७। राजनीतिक उद्देश्यले मुद्दा फिर्ता लिने गरिएको इतिहासबारे पादटिप्पणी २९ पनि हेर्नुहोस्।

^{१४} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, विराटनगर, जून २००९।

^{१५} “Prevention of Torture in Nepal”, quarterly briefing, Advocacy Forum, अप्रिल- जून २००९। तैपनि सन् २००९ को जुलाईदेखि सेप्टेम्बरसम्ममा प्रहरीद्वारा दिइने यातनाको मात्रा बढेको देखिन्छ। “Prevention of Torture in Nepal”, quarterly briefing, Advocacy Forum, जुलाई- सेप्टेम्बर २००९।

^{१६} इन्सेकले राज्यद्वारा सन् २००७ मा ३७ जना, सन् २००८ मा ५० जना र १ देखि ६ जनवरी २००९ मा २० जना मारिएको उल्लेख गरेको छ। यसको तुलनामा सोही अवधिमा माओवादीद्वारा १४, ४ र ३ जना (यड कम्युनिस्ट लिगको क्रियाकलापसमेत) मारिएका थिए। हेर्नुहोस् “मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २००८” र “मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००९”, “No. of Victims Killed 1 Jan 2009–06 Jul 2009”, all by INSEC, www.insec.org.np/index.php?type=hrvdata&id=2&lang=en.

^{१७} प्रशान्त झा, “Angry aftermath: ‘Encounter’ killings escalate in the Tarai”, *Nepali Times*, २४-३० जुलाई २००९।

^{१८} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, जनकपुर, अक्टोबर २००९।

^{१९} उदाहरणका लागि सप्तरीमा रासायनिक मलका संदिग्ध तस्करहरूसितको मुठभेडमा प्रहरीले गोली चलाउँदा चिकित्सा शास्त्रका एक जना विद्यार्थी मारिएका थिए। Student prey to police firing”, *The Himalayan Times*, १८ अगस्त २००९।

^{२०} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, लाहान र विराटनगर, सेप्टेम्बर-अक्टोबर २००९।

^{२१} उदारणका लागि, ४ डिसेम्बर २००९ मा कैलालीको सुकुम्बासी बस्तीहरूमा भएको झडपमा प्रहरीद्वारा ३ जना मानिसहरू मारिएपछि प्रहरीमाथि अतिशय बल प्रयोग गरेको आरोप लाग्यो। सुकुम्बासीहरूको टहरा हटाउन प्रहरीहरू परिचालन गरिएका थिए। “Maoists announce banda to protest Kailali killings”, ekantipur.com, ५ डिसेम्बर २००९।

३. दण्डहीनताको संस्कृति

द्वन्द्वकालमा भएको मानवीय क्षतिले दुवै पक्षले कुन हदसम्म युद्धको नियमबाहिर रहेर लडे भन्ने दर्शाउँछ। पक्राउ गर्नु र अपहरण गर्नु बडो सामान्य कुरा थियो। त्यसैगरी यातना दिनु र अमानवीय व्यवहार गर्नु पनि मामुली कुरा थियो।^{२२} अन्ततोगत्वा धेरै मानिस रिहा भए, तैपनि १००० भन्दा बढी व्यक्तिहरू अझै हराएको हरायै छन्। तिनमध्ये ८० प्रतिशतलाई बेपत्ता पारेको आरोप राज्यमाथि लागेको छ।^{२३} द्वन्द्वकालमा ज्यान गुमाउनेहरूमध्ये कति जनालाई गैरकानुनी ढङ्गले मारिएको थियो त्यो यकिन गर्न असम्भव छ। तर पनि सुरुसुरुमा गरिएको विधिसिलो अनुमानअनुसार राज्यको हातबाट मारिएकाहरूमा आधाजसो व्यक्ति गैरकानुनी तरिकाले मारिएका थिए र यस्ता घटनाहरू बढिरहेका थिए।^{२४} कतिपय अवस्थामा त्रुटिपूर्ण भए पनि राज्यको तर्फबाट गर्न पाउने आक्रमण सेनाले गरेको थियो^{२५} र त्यस्ता आक्रमणमा सुरक्षा फौज तथा माओवादी विद्रोहीहरू दुवैतर्फ ठूलो सङ्ख्यामा हताहत भएका थिए।^{२६} तर

^{२२} सन् २००३ र २००४ दुवै वर्षमा नेपाल सबैभन्दा बढी नागरिकहरू बेपत्ता गर्ने देशमा परेको कुरा बेपत्ता व्यक्तिस्म्बन्धी संयुक्त राष्ट्रका कार्य समूह WGEID ले उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले प्राप्त गरेको सूचनाबमोजिम द्वन्द्वको अवधिभरि १६१९ जना बेपत्तामध्ये १२३४ जना सुरक्षा फौजद्वारा, ३३१ जना माओवादीद्वारा र ५४ जना अज्ञात समूहबाट बेपत्ता पारिएका थिए। “Waiting for Justice: Unpunished Crimes from Nepal’s Armed Conflict”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, सेप्टेम्बर २००८, पृ. १११।

^{२३} विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले बेपत्ताहरूको सङ्ख्या फरक-फरक बताएका छन्। यो आंशिक रूपमा परिभाषा र उद्देश्यमा भएको भिन्नताले गर्दा भएको हो, तर पनि घटनाहरूको विस्तृत पुनरावलोकनको आवश्यकता रहेको यसबाट बुझिन्छ। उदारणका लागि, इन्सेकले अगस्ट २००८ सम्म बेपत्ता पारिनेहरूको सङ्ख्या ९३३ उल्लेख गरेको छ जसमा ८२८ जनालाई राज्यले बेपत्ता पारेको र १०५ जनालाई माओवादीले अपहरण गरेको बताइएको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको अभिलेखमा भने मे २००८ सम्ममा ९९८ जना बेपत्ता भएको उल्लेख छ, जसमा ७३२ लाई राज्यले बेपत्ता पारेको र २६६ जना माओवादीद्वारा अपहरण गरिएको बताइएको छ। “Impaired Accountability”, अगस्ट २००८, पृ. ६ र अनुसूची ‘क’मा, www.humansecuritygateway.info/documents/INSEC_Nepal_Disappearances.pdf, बेपत्ताबारे अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समितिको अवधारणा केही फराकिलो छ। त्यस संस्थाको रिपोर्टमा अप्रिल २००९ सम्ममा १३०० भन्दा बढी बेपत्ता पारिएको उल्लेख छ “Families of Missing Persons in Nepal: A Study of Their Needs”, ICRC, अप्रिल २००९, पृ. १, मा www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/html/nepal-missing-persons-report-300609

^{२४} हेर्नुहोस् Nepal: A Deepening Human Rights Crisis”, Amnesty International, १९ डिसेम्बर २००२ पृ. १, सेना र गृह मन्त्रालयले जानकारी गराएको नोभेम्बर २००१ देखि अक्टोबर २००२ बीचमा भएको ४३६६ जनाको मृत्युमध्ये आधाजति गैरकानुनी तरिकाले मारिएका विधवास एमनेस्टीको रहेको छ।

^{२५} हेर्नुहोस् Sam Cowan, “The Lost Battles of Khara and Pili”, *Himal Southasian*, सेप्टेम्बर २००८।

^{२६} नेपाली सेनाले १,०१४ जना सिपाही द्वन्द्वमा मारिएको जनाएको छ जसमध्ये धेरैजसो लड्दालड्दै मारिएका तर ३० जनालाई माओवादीले “अपरहणपश्चात् हत्या” गरेको बताइएको छ। अन्य ९ जना सिपाही माओवादी अपहरणमा परी “बेपत्ता” भएको उल्लेख छ। “मानवअधिकार जर्नल २००८”, नेपाली सेना मानवअधिकार निर्देशनालय, जून २००८, पृ. ९०-१५०। सन् २००१ देखि बढी भिडाइमा परेको नेपाल प्रहरीले १४८५ जना

आखिरमा हजारौं नागरिकहरू गैरकानुनी ढङ्गले मारिए, बेपत्ता पारिए, उनीहरूले यातना पाए र अनेक थरीका ज्यादतीका सिकार भए जसरी केही लडाकुहरू भएका थिए। किनभने बारम्बार गरिएका कबुल विपरीत दुवै पक्ष अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय तथा मानवअधिकार स्म्बन्धी कानूनको पालना गर्न असमर्थ भए।

द्वन्द्वकालमा भएका धेरै अपराधहरू यस्ता खालका थिए जसलाई अचानक भएको हिंसा वा कमान्डलाई नटेरी गरिएको कार्य मात्र सकिन्न। ती त सुरक्षा फौज तथा माओवादी आन्दोलनभित्र विद्यमान मूल्य-मान्यता, विश्वास र अनुभवहरूका उपज थिए। यस्तो संस्थागत संस्कृतिका कारण नै अपराधलाई बढावा मिलेको थियो र त्यति मात्र होइन आफूमाथि लागेको आरोपबाट टकटकने र आफूले गरेको कार्य कानूनसम्मत रहेको ठान्ने आग्रहले दुवै पक्षमा प्रश्रय पाएको थियो। वास्तवमा दुवै पक्षले तथ्यलाई धिमल्याउन र आफ्नो स्वार्थलाई जोगाउन भरमग्दुर प्रयास गरेका छन्।

द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूको जिम्मेवारी पटकै नसकार्ने यस्तो प्रवृत्तिमा समाजको बृहत्तर ढाँचा प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ। आफैले बनाएको कानून तोड्ने र शक्तिशाली तथा पहुँच भएकाहरूलाई नछुने प्रवृत्ति नेपाली राज्यको परम्परा रहेँदै आएको छ। शाह र राणाकालमा स्थानीय ठालुहरूले जे गर्न पनि छुट पाएका थिए।^{२७} स्थानीय स्तरको यस्तो दबदबा पञ्चायतीकालमा पनि कायमै रह्यो।^{२८} सन् १९९० को प्रजातान्त्रिक सङ्क्रमणपछि पार्टीहरूको वर्चस्व बढ्न गयो र कानूनबाट आफ्ना मानिसलाई संरक्षण गर्ने राजनीतिक संस्कार हुर्कियो। यसले गर्दा कुनै हिंसात्मक कार्य वा अपराध गर्नेलाई छुट दिइने मात्र होइन परेमा स्थानीय झैझगडामा प्रहरीसमेतको उपयोग गरिन्छ।^{२९} न्याय-निसाफप्रतिको

प्रहरीले “आतङ्कारीसँग निर्भिकतापूर्वक लड्दा वीरगति प्राप्त गरे” भनी अभिलेख राखेको छ। हेर्नुहोस् “Tribute to Martyrs”, मा www.nepalpolice.gov.np/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=74 सशस्त्र प्रहरीले यस्तो किसिमको तथ्याङ्क प्रकाशित गरेको छैन। तर आतङ्कवाद र हिंसा विरुद्ध आफ्नो जीवनको आहुति दिने साहसिक योद्धाहरूप्रति सार्वजनिक रूपमा श्रद्धाञ्जली अर्पण भने गरेको छ। हेर्नुहोस् “Revered Brave Martyrs”, www.apf.gov.np/tribute/tribute.php इन्सेकको तथ्याङ्कमा ६८९ सेना, १३६४ प्रहरी र १३९ सुरक्षाकर्मीहरू द्वन्द्वमा मारिएको उल्लेख गरिएको छ। “No. of Victims Killed by State and Maoist in Connection with the ‘People’s War’ (13 Feb 1996-31 Dec 2006)”, at www.insec.org.np/pics/1247467500.pdf

^{२७} John Whelpton, *A History of Nepal* (क्याम्ब्रिज, २००५)। शाहवंशले सन् १७४३ देखि १८४६ सम्म शासन गर्‍यो, राणाशासन सन् १८४६ देखि चलेर १९५१ मा समाप्त भयो। दुवै सरकारले राजस्व सङ्कलन गर्नेबाहेक स्थानीय प्रशासनमा ध्यान दिएन। स्थानीय अगुवा भन्नाले ऐतिहासिक रूपमै उनीहरूको सत्तालाई चुनौती दिने बलशाली व्यक्तिहरू बुझिन्थ्यो।

^{२८} गाउँ पञ्चायतहरूमा शक्तिशाली परिवारहरूले महत्त्व पाएबाट यो तथ्य झल्कन्छ। हेर्नुहोस् उदाहरणका लागि, Philippe Ramirez, *De la disparition des chefs* (पेरिस, २०००)।

^{२९} पञ्चायती सरकारले प्रदर्शनकारीहरूमाथि गरेको बर्बर दमनको जाँच गर्न सन् १९९० को जनआन्दोलनपछि मल्लिक आयोग गठन भएको थियो। आन्दोलन दबाउन अत्यधिक बल प्रयोग भएको निष्कर्षसहित तोकिएका व्यक्तिहरूमाथि कानुनी कारबाही गर्नुपर्ने सिफारिस त्यस आयोगले गरे पनि अन्तरिम सरकारले केही गरेन। हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *Nepal:*

आम धारणालाई यस्ता व्यवहारले नराम्रो धक्का पुऱ्याइदियो। माओवादीहरूलाई यसबाट आफ्नो सङ्गठन परिचालन गर्न ठूलो सघाउ पुग्यो। किनभने पहुँच नहुने ससाना घटकहरू उनीहरूको सहयोग माग्न थाले। सन् १९९० को दशकको सुरुतिर रोल्पा र रुकुमका गाउँगाउँबीचको झगडा बढेर नियन्त्रणबाहिर गएको थियो।^{३०}

युद्धविरामपछिको अवधिमा “दण्डहीनता” शब्द निकै चल्तीमा आएको भए तापनि “दण्डहीनता” को अवस्था द्वन्द्व सुरु हुनुभन्दा पहिलेदेखि नै रहँदै आएको छ। तर विशेषगरी सन् १९९० को जनआन्दोलन पछि मानवअधिकारकर्मी तथा विश्लेषकहरूले सजायको भागीदारले सजाय नपाउने परिपाटीलाई दण्डहीनता भनेर खुट्याएका छन् र यसलाई प्रणालीगत समस्या मानेर यसलाई हटाउन तुरुन्तै ध्यान दिनुपर्ने जिरह गर्दै आएका छन्।^{३१} तर पनि पहिलेदेखिको दण्डहीनताको परिपाटीमा द्वन्द्वकालमा के कस्ता परिवर्तन आए त्यसबारे भने उतिविघ्न छलफल भएको छैन। राज्य तथा माओवादी शक्तिभिन्न रहेको यस्तो संस्कृतिलाई नजिकबाट नियाल्नाले संस्थागत रूपान्तरणका उपायहरू खुट्याउन सजिलो हुनेछ।

Electing Chaos, माथि उल्लेखित, पृ. ५-६। त्यस रिपोर्टको एक थान संसदलाई उपलब्ध गराइएको थियो। पछि त्यसलाई मानवअधिकार सङ्गठनहरूले प्रकाशित गरे। तर अन्तरिम सरकारले १,१५० व्यक्तिहरू विरुद्धको फौजदारी मुद्दाहरू फिर्ता लिन आदेश दियो। त्यसपछि मे १९९१ र १९९७ को बीचमा बनेका सरकारहरूले थप १,४५० मुद्दाहरू फिर्ता लिए। “Impunity in Nepal: An Exploratory Study”, The Asia Foundation, सेप्टेम्बर १९९९, पृ. ७। हेर्नुहोस् “Politics of impunity”, ekantipur.com, २८ मे २००८।

^{३०} गाउँ तहमा फैलिएको द्वन्द्वमा माओवादीहरूको बढ्दो सक्रियताले गर्दा सन् १९९५ मा “अपरेशन रोमियो” अन्तर्गत पूरै बढेर सिध्याउने कारवाहीमा नेपाली काङ्ग्रेसको नेतृत्वमा भर्खर बनेको सरकारले ३०० जना प्रहरी जवानलाई परिचालन गरेको थियो। त्यस समयमा रोल्पा, रुकुम र दाङ जिल्लाहरूमा व्यापक मात्रामा भएका ज्यादतीका कारण माओवादीहरूप्रतिको समर्थन आधार बढ्न गयो र अर्को वर्ष योजनाबद्ध सशस्त्र विद्रोहका अवस्थाहरू सिर्जना हुन गए। यो तथ्य गृहयुद्ध हुनुभन्दा अगाडि र त्यसको दौरानमा रोल्पाको जेलबाड गाउँको इतिहास केलाउने हालसालैको एउटा लेखबाट देखिन्छ। जेलबाडलाई प्रहरीले विशेष रूपमा तारो बनाएको थियो। द्वन्द्वका दौरान मारिएका स्थानीय माओवादीहरूको जीवनीले के देखाउँछ भने “जनयुद्ध” को तयारी चलिरहेको बेलामा र जनयुद्ध सुरु भएपछि त्यहाँका ८७ प्रतिशत मानिसहरू माओवादी भएका थिए। त्यसबाट के देखिन्छ भने सन् १९९६ भन्दा अगाडि जेलबाडमा माओवादीको बलियो पकड थिएन। Deepak Thapa, Kiyoko Ogura and Judith Pettigrew, “The social fabric of the Jelbang killings, Nepal”, *Dialectical Anthropology*, प्रकाशित अनलाइन ७ नोभेम्बर २००९। थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस् Anne De Sales, “The Kham Magar country: between ethnic claims and Maoism”, in David Gellner (ed.), *Resistance and the State: Nepalese Experiences* (नयाँ दिल्ली, २००३); Kiyoko Ogura, “Maoists, people, and the state as seen from Rolpa and Rukum”, in Hiroshi Ishii et al. (eds.), *Social Dynamics in Northern South Asia* (दिल्ली, २००७)।

^{३१} “Impunity in Nepal: An Exploratory Study”, The Asia Foundation, माथि उल्लेखित।

क. एक दशक लामो हिंसात्मक युद्ध

१. राज्य

राज्यअन्तर्गतका सुरक्षा बलले द्वन्द्वकालभरि नै जुन प्रकारको हिंसा मच्चायो त्यसलाई हेर्दा राज्यका प्रतिरोधकारी रणनीतिहरूको विफलता र सेनाको बढ्दो राजनीतिक भूमिका देखिन्छ। सन् २००१ को अन्त्यतिर विद्रोह चर्किएर सेना संलग्न हुनुअगावै पनि माओवादी विरुद्धको प्रहरी कारवाही ज्यादतीपूर्ण थियो र माओवादीप्रति सहानुभूति राखेको शङ्कामा जोसुकै कारवाहीमा पर्न सक्थे।^{३२} त्यस्ता कारवाहीहरूमा बिनापक्राउ-पुर्जा गिरफ्तार गर्ने, यातना दिने, गैरन्यायिक तरिकाले हत्या गर्नेदेखि लिएर बलात्कार गर्नेसम्मका कार्य पर्थे। त्यसबाहेक हदैँ दर्जाको बल प्रयोगका घटनाहरू पनि भएका छन्, जस्तै सन् २००० मा रुकुम जिल्लाको खारा नामको पूरै गाउँलाई आगो लगाएर ध्वस्त पारिएको थियो।^{३३} यस किसिमका कारवाहीले ती ठाउँमा विद्रोहीहरूलाई लोकप्रिय गराउने काम मात्रै गर्‍यो।

आखिरमा दाङ जिल्लाको ब्यारेकमा आक्रमण गरेर माओवादीहरूले शाही नेपाली सेनालाई युद्धमा तानेर ल्याइछाडे। शाही नेपाली सेना परिचालित गरिएपछि सेना, प्रहरी र त्यस बखत भर्खरै खडा गरिएको सशस्त्र प्रहरी बल यी तीनै अङ्गले आतङ्कारी र विध्वंसात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेशअन्तर्गत असीमित अधिकार पाएका थिए।^{३४} राष्ट्रव्यापी सङ्कटकालको घोषणा पनि गरियो। हुन त एकीकृत सुरक्षा कमान्ड औपचारिक तवरमा नोभेम्बर २००३ मा मात्रै खडा भयो, तर परिचालित गरिएको पहिलो दिनदेखि नै शाही नेपाली सेनाले प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बललाई खटनपटन गर्न थालेको थियो। राजदरबारप्रति सोझै उत्तरदायी रहेको सेना उस बेला प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणभन्दा बाहिर थियो।

सेना क्रुद्ध थियो, युद्धनिम्ति पूर्ण तयार थिएन र प्रतिरक्षात्मक भूमिकामा थियो। सेनासित न युद्धको अनुभव थियो न त सेनाले आन्तरिक विद्रोहसित भिड्ने अभ्यास नै गरेको थियो। पचास हजार सिपाही भएको सेना माओवादी गुरिल्ला समूहभन्दा कता हो कता

^{३२} सन् १९९५ को “अपरेशन रोमियो” पछि प्रहरीद्वारा सञ्चालित एक वर्ष लामो अर्को कारवाही “किलो सेरा टु” मे १९९८ मा थालियो। त्यस बेला नेपाली काङ्ग्रेसको नेतृत्वमा सरकार बनेको एक महिना मात्रै भएको थियो। माओवादीप्रति लक्षित विगतका कारवाहीभन्दा पनि जनतामाथि जथाभावी गर्ने हिसाबले थालिएको यस कारवाहीले गर्दा विद्रोहीहरूले स्थानीय समर्थनलाई मजबुत बनाउने अवसर पाए। हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *Nepal Backgrounder: Ceasefire – Soft Landing or Strategic Pause?*, माथि उल्लेखित, पृ. ४-५; “Nepal: Killing with Impunity”, Amnesty International, २० जनवरी २००५, पृ. ४।

^{३३} “Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis”, Amnesty International, ४ अप्रिल २००२, पृ. १७। त्यस अवधिमा प्रहरीद्वारा भएका बलात्कार र बलात्कार गर्ने उद्योगका घटनाहरू सामुन्ने आए तापनि कसैलाई अपराधको भागीदार बनाइएन। ए.ए., पृ. २९-३०।

^{३४} सङ्कटकाल सकिएपछि संसदले आतङ्कारी एवं विध्वंसात्मक गतिविधिसम्बन्धी ऐन (अध्यादेश नियन्त्रण तथा सजाय) सन् २००२ मा पारित गर्‍यो। यो ऐन सेप्टेम्बर २००६ मा खारेज हुनुअघिसम्म यसको अवधि राजाले बढाएका थिए।

ठूलो थियो (सायद उस बेला माओवादी गुरिल्लाहरूको सङ्ख्या केही हजार मात्र थियो होला)। तर माओवादी गुरिल्ला विरुद्ध प्रभावकारी ढङ्गले लड्ने तालिम र सीप सेनासित थिएन।^{३५}

यस्तो पृष्ठभूमिमा सुरक्षा बलद्वारा द्वन्द्वकालमा जघन्य अपराधहरू हुन थाल्यो। सुरक्षा बलद्वारा नियोजित तरिकाले व्यापक तवरमा गरिने ज्यादतीहरू यसप्रकारका हुने गर्थे: घरको खानतलासीमा कसैलाई समात्थ्यो, प्रहरी थाना वा सेनाको ब्यारेकमा थाहा नदिई थुनेर राख्यो, यातना दियो, बलात्कारको सिकार बनायो^{३६} र कानून विपरीत हत्या गर्थ्यो। त्यसरी मारिएकोलाई सधैं नै सेनाले “मुठभेडमा मारिएको” भन्ने गर्थ्यो। थुनामा परेकाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रसबाट पनि लुकाइन्थ्यो।^{३७} धेरै अवस्थामा त्यसरी समातिएर कारवाहीमा पर्नेहरूको माओवादीहरूसित कुनै सम्बन्ध रहेको हुँदैन थियो। त्यस्ता पीडितहरूमा केटाकेटी र महिलाहरूको सङ्ख्या उल्लेखनीय थियो।

तल उल्लेखित चर्चित र तथ्य विवरणसहित जनसमक्ष आएका प्रमुख घटनाहरू^{३८} त्यसका उदाहरण हुन्।

^{३५} युद्धका लागि तयार सिपाहीको वास्तविक सङ्ख्या सम्भवतः निकै कम थियो। दीपक थापा र बन्दिता सिजापति, *A Kingdom Under Siege* (काठमाडौं, २००३), पृ. १३७।

^{३६} द्वन्द्वकालमा बलात्कारका धेरै घटनाहरू प्रकाशमा नआए पनि सशस्त्र प्रहरीउपर बलात्कारका धेरै आरोप लागेका थिए। उदाहरणस्वरूप अक्टोबर २००३ मा बाँके जिल्लामा दुई जना किशोरीलाई सात जना सशस्त्र प्रहरीहरूले सामूहिक रूपमा बलात्कार गरे। “Nepal: Alleged rape of two teenage girls by Nepalese police”, Asian Human Rights Commission, press release, प्रेस वक्तव्य २७ अक्टोबर २००३। बलात्कारका घटनाहरूबारे सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, एडभोकेसी फोरम र ह्युमन राइट्स वाचले पनि अभिलेख राखेका छन्। हेर्नुहोस् विशेषतः बर्दियाको सम्बन्धमा तल उल्लेख गरिएको उच्चायुक्तको कार्यालयको रिपोर्ट र “Still Waiting for Justice”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, माथि उल्लेखित। सन् २००१ र मार्च २००९ को बीचमा भएका बलात्कारका ४४ वटा घटनाहरूबारे एडभोकेसी फोरमलाई जानकारी मिलेको थियो, तिनमा अधिकांश घटनामा नेपाली सेना संलग्न भएको र अन्य घटनामा माओवादीलगायत अन्य समूहहरूको संलग्नता भएको उल्लेख थियो। हेर्नुहोस् “Sexual violence against women in Nepal” मा www.advocacyforum.org/departments/human-rights-documentation-and-monitoring-department/sexual-violence.php

^{३७} जितमान बस्नेत, “राजाको हिरासतमा २५१ दिनहरू”, *Tehelka*, १२ नोभेम्बर २००५।

^{३८} यससम्बन्धी प्रकाशनहरूमा OHCHR-Nepal ले निकालेको शुङ्गलाबद्ध रिपोर्टहरू पर्दछन्: “Conflict-related Disappearances in Bardiya District”, डिसेम्बर २००८; “The torture and death in custody of Maina Sunuwar: Summary of concerns”, डिसेम्बर २००६ र “Report of investigation into arbitrary detention, torture and disappearances at Maharajgunj RNA barracks, Kathmandu, in 2003-2004” मे २००६, सबै <http://nepal.ohchr.org/en/index.html> मा उपलब्ध छन्। यसमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको रिपोर्ट पनि समावेश छ, दोरम्बा घटना: रामेछाप, छानविन समितिको घटनास्थलको निरीक्षण र रिपोर्ट, वि.सं. २०६०, www.nhrnepal.org/publication/doc/reports/Reprot_Doramba_R.pdf; “Clear Culpability: ‘Disappearances’ by Security Forces in Nepal”, Human Rights Watch, २८ फेब्रुअरी २००५, “Waiting for Justice: Unpunished Crimes from Nepal’s Armed Conflict”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, सेप्टेम्बर

बर्दियामा यातना दिएर बेपत्ता पारिएको घटना: बर्दिया जिल्लामा सन् २००१ को पछिल्लो भागदेखि जनवरी २००३ मा युद्धविराम हुँदासम्म यातनाका घटना व्यापक रूपमा भएका थिए र घटीमा पनि २०० मानिसहरू बेपत्ता पारिएका थिए। यातनाका सिकार र बेपत्ता पारिनेहरूमा अत्यधिक सङ्ख्यामा थारू समुदायका व्यक्ति थिए। पछौटो र सीमान्तीकृत यस समुदायका मानिसहरू माओवादीको डरधम्की र सरकारको ज्यादतीको दोहोरो मारमा परेका थिए। उनीहरूको मानवअधिकारवादी सङ्गठनहरूसितको सम्बन्ध पनि बलियो थिएन, त्यसमाथि माथिल्ला जातका जमिन्दारहरूसित पनि उनीहरूको खिचलो चलिरहेको थियो।^{३९} सेनाको प्रयास आफूले गरेका ज्यादतीहरूलाई ढाकछोप गर्ने र ह्यो र घटनाको छानविनमा सहयोग गर्न सेनाले कहिल्यै मानेन।

दोरम्बामा भएको सामूहिक हत्या: सेनाको हिरासतमा रहेका १९ जना निहत्था माओवादीहरूको १७ अगस्ट २००३ का दिन रामेछाप जिल्लामा गरिएको हत्या। प्रथमतः त्यो घटना शान्तिवार्ता अघि बढिरहेको अवस्थामा भएको थियो। दोस्रो, त्यस घटनाप्रति सरकार तथा सेनाका कमान्डरहरूद्वारा साह्रै नरम व्यवहार देखाइएको थियो। त्यसबाट त्यो घटना शान्तिवार्तालाई तुहाउनका लागि गराइएको देखिन्थ्यो। साथै त्यो घटना ज्यादतीपूर्ण कार्यलाई माथिल्लो तहबाटै बरदहस्त प्राप्त छ भन्ने कुराको प्रमाण थियो।^{४०} नभन्दै, २७ अगस्ट २००३ मा माओवादीहरूले शान्तिवार्ता छाडेर युद्धविराम भङ्ग गरे।

महाराजगञ्ज ब्यारेकमा भएका यातना र बेपत्ताका घटना: सन् २००३ को अन्त्यतिरदेखि २००४ सम्मको अवधिमा शाही नेपाली सेनाको दसौं ब्रिगेडको काठमाडौं महाराजगञ्जस्थित भैरवनाथ गणमा सयौंले यातना पाएका थिए र कम्तीमा ४५ जना त्यहाँबाट बेपत्ता पारिएका थिए।^{४१} युद्धविराम सकिएपछि केही परिणाम देखाउनुपर्ने ठूलो

२००८ र त्यस रिपोर्टको अद्यावधिक नयाँ रूप “Still Waiting for Justice”, माथि उल्लेखित, त्यसमा मैना सुनारको मुद्दा परेको छ र एम्नेस्टी इन्टरन्यासनलको “Nepal: A Deepening Human Rights Crisis”, १९ डिसेम्बर २००२ र “Nepal: Killing with Impunity”, माथि उल्लेखित।

^{३९} तराईका थारू समुदाय नराम्ररी पाखा पारिएका थिए। उनीहरूको जमिन बसाइँ सरी आएका शक्तिशाली समुदायहरूले ढडपेका थिए र उनीहरूमध्ये धेरै कैयौं पुस्तादेखि बँधुवा मजदुरका रूपमा रहँदै आएका थिए।

^{४०} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *Nepal: Dealing with a Human Rights Crisis*, माथि उल्लेखित, पृ. १२। दोषी सिपाहीहरूलाई सेनाले बर्खास्त गर्नु, आफ्नो मातहतका फौजलाई नियन्त्रण गर्न नसकेकामा दुई वर्ष कैद सजाय भयो र ननकमिसन्ड अधिकृतलाई एक पद घट्टा गरियो।

^{४१} सन् २००६ को आफ्नो विस्तृत रिपोर्टमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालले सन् २००३ को सेप्टेम्बरदेखि डिसेम्बरको बीचमा महाराजगञ्जस्थित भैरवनाथ गणमा ४९ जना व्यक्ति थुनामा रहेका र पछि उनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कुरा उल्लेख छ। पछि सेनाले एउटा कार्यदल बनायो जसले माथिको आरोपलाई इन्कार गर्दै रिपोर्ट निकाल्यो जसमा ४९ मध्ये १२ जना बेपत्ता नपारिएको दावी गरिएको थियो। त्यसपछि मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालले गरेको छानविनबाट के पत्ता लाग्यो भने १२ जनामध्ये चार जनालाई गैरकानुनी रूपमा बन्दी बनाई यातना दिएर छाडिएको थियो, एक जनाको हिरासतमै मृत्यु भएको थियो तथा बाँकी सात जनाको अज्ञसम्म अतोपत्तो थिएन। custody and the remaining seven were still unaccounted for. “Remarks on pending

दबावमा सेना थियो। त्यसै हुनाले सेनाले राजधानीमा माओवादीको सञ्जाल पत्ता लगाई त्यसलाई तोडने खुफिया गतिविधि बढाएको थियो। हिरासतमा लिएर यातनाको सिकार बनाइएकाहरूमध्ये सबै नभए पनि धेरै जना माओवादीका सक्रिय कार्यकर्ताहरू थिए, त्यसमा पनि पार्टीको विद्यार्थी सङ्गठनसित आवद्ध रहेका धेरै थिए। अनेकौं साक्ष्यहरू हुँदाहुँदै पनि सेनाले आफूले गरेका अपराधहरू स्वीकार गर्न इन्कार गरिरहेको छ।

मैना सुनारको यातना र मृत्यु: पन्ध्र वर्षीया मैना सुनारलाई पहिले गिरफ्तार गरेर बेपत्ता पारियो। त्यसपछि यातना दिएर काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको पाँचखालस्थित वीरेन्द्र शान्तिसेना प्रशिक्षण केन्द्रमा फेब्रुअरी २००४ मा तिनको हत्या गरियो। आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट परेको ठूलो दबावपछि सेनाले त्यस घटनाबारे छानबिन गरायो। छानबिनबाट तिनको मृत्यु यातनाका कारण भएको प्रमाणित भए पनि सैनिक अदालतले अपराधका दोषी तीन जना सैनिक अधिकृतहरूलाई त्यस घटनालाई लुकाएकोमा (बेमनासिव तरिकाले केरकार गरेको र लास गाडेको) मात्र जिम्मेवार ठहर्‍यायो र अर्थ न बर्थको सजाय दियो।^{४२} तर थप दबाव परेपछि प्रहरीले छानबिन गर्‍यो र लास गाडेको ठाउँबाट उत्खनन गरियो। फेब्रुअरी २००८ मा चार सैनिक अधिकृतहरूका नाममा पक्राउ-पुर्जी काटियो तर सेनाले कसैलाई पनि प्रशासनसमक्ष बुझाएन, यद्यपि सेनाले एक जना अधिकृतलाई भने अझै हिरासतमा राखेको छ।^{४३}

यहाँ उल्लेख भएका घटनाहरूले अपराधका तौरतरिकालाई सामुन्ने ल्याउँछन् र सेनाका कमान्डरहरूले कुनै दिन प्रशासन अधिल्लितर खडा हुनुपरे उनीहरूले लिनुपर्ने जिम्मेवारीलाई उजागर गर्दछन्। यी आक्रलसङ्कल वा मूढ सिपाहीहरूका कारण भएका घटना होइनन्। ती त योजनाबद्ध ढङ्गले कार्यान्वयन गरिएका ज्यादतीका घटनाहरू थिए जसबारे उच्च अधिकृतहरूले स्वीकृति दिएका थिए र तिनीहरूलाई मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनहरूबारे जानकारी नभएको पक्कै थिएन।

२. माओवादीहरू

माओवादीहरूको सैन्य रणनीति गैरसैनिक नागरिकहरू विरुद्ध हिंसा, आतङ्क र धम्की प्रयोग गर्नु रहेको थियो।^{४४} उनीहरूको विद्रोहात्मक गतिविधि सुरु भएदेखि नै प्रहरी चौकी र प्रहरीहरूका साथै राजनीतिक पार्टीका निहत्था कार्यकर्ताहरू तथा उनीहरूका नजरमा सुराकी ठहरिएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले तारो बनाएका थिए। उनीहरूले आफ्नो शक्ति निर्माण गर्नलाई शिक्षक, पत्रकार, मानवअधिकारकर्मी लगायतका व्यक्तिहरूलाई छानीछानी मारेका थिए र आम नागरिकलाई धम्की दिएर थर्काउने काम गरेका थिए। उनीहरूले बालिग र नाबालिग दुवै थरीलाई जबर्जस्ती आफ्नो सेनामा भर्ती गर्थे र लडाइँमा नाबालाक सिपाहीहरू पठाउँथे।^{४५}

सन् २००१ पछिको अवधिमा माओवादीहरूले आफ्ना सशस्त्र शक्तिलाई बढाउने र बलियो पार्ने काम गरिरहेका थिए। सुरुमा खासै तालिम नपाएका अस्थायी लडाकूहरूको ससाना जत्था सन् २००१ सम्म आइपुग्दा “जनमुक्ति सेना” मा परिणत भइसकेको थियो र कागजमै भए पनि त्यसअन्तर्गत नियमित सेनामा झैं अनेकौं कम्पनी, ब्रिगेड र डिभिजनहरू खडा गरिएका थिए। नामवमोजिमको आकार र सङ्गठनात्मक कुशलता उनीहरूको सेनाले कहिल्यै प्राप्त गर्न सकेन त्यो बेग्लै कुरा हो, तर पनि उनीहरूको एउटा संरचनामा आवद्ध कमान्ड र नियन्त्रण प्रणाली भएको बर्दीधारी सैन्यशक्ति चाहिँ अवश्य थियो।^{४६} माओवादी नेतृत्वले सन् २००३ मै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको पालना गर्ने वचन दिइसकेको थियो।^{४७}

“जनताका शत्रु” भनेर माओवादीहरूले अपहरणपछि दिएका यातना र सुरक्षा बलका जवानहरूको हत्याका धेरै प्रमाणित घटनाहरू छन्।^{४८} उनीहरूबाट सयौं नागरिकहरू बेपत्ता पारिएका र मारिएका विश्वास गरिन्छ।^{४९} तिनमा चितवन र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा सन् २००५ मा उनीहरूले गराएका बमविस्फोट तथा सन् २००३-२००४ को अवधिमा बर्दिया जिल्लामा मानिस बेपत्ता पारेका घटीमा चौधवटा

accountability issues in Nepal”, रिचर्ड बेनेट, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालका प्रतिनिधि, २९ जुलाई २००९।

^{४२} सैनिक अदालतले सेनानी र दुई जना सहसेनानीले “मापदण्डबमोजिमको कार्यविधि र आदेश नमानेको” ठहर गर्‍यो। उनीहरू प्रत्येकलाई ६-६ महिनाको कैद सजाय दिइयो। तथापि छानबिनका अवधिमा व्यारेकभित्रै रहेर उनीहरूले त्यो समय पहिल्यै भुक्तान गरिसकेको ठहर्‍याएर उनीहरूलाई रिहा गरियो। दुई जना सहसेनानीलाई रु. २५,००० र सेनानीलाई रु. ५०,००० को रकम क्षतिपूर्तिवापत तिनै आदेश भयो। तिनीहरूलाई क्रमशः एक वर्ष र दुई वर्षसम्म बढुवाका लागि अयोग्य ठहर्‍याइयो। “The torture and death in custody of Maina Sunuwar: Summary of concerns”, सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल, डिसेम्बर २००६, पृ. ५।

^{४३} सेप्टेम्बर २००९ सम्मको विस्तृत विवरणका लागि हेर्नुहोस् “Still Waiting for Justice”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, माथि उल्लेखित। सबभन्दा पछिल्लो विवरणका लागि, हेर्नुहोस् अंश ५.घ तल।

^{४४} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति, माथि उल्लेखित। पृ. २०-२१।

^{४५} “Children in the Ranks: The Maoists’ Use of Child Soldiers in Nepal”, Human Rights Watch, फेब्रुअरी २००७।

^{४६} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुप एसिया रिपोर्ट नं. १०४, नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति, २९ अक्टोबर २००५, पृ. १२-१४।

^{४७} सन् २००३ को वार्तामा नयाँ संविधानको न्यूनतम विषयवस्तुभित्र आधारभूत र मानवअधिकार रहनुपर्छ भन्ने तिनीहरूका माग थियो। क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति, माथि उल्लेखित। सन् २००४ मा प्रचण्डले संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा मानवअधिकारको अनुगमन गरिने कुरालाई माओवादीहरूले स्वीकार्ने कुरा सार्वजनिक रूपमा बताए। क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, Nepal: Dealing with a Human Rights Crisis, माथि उल्लेखित।

^{४८} “Nepal: Killing with Impunity”, Amnesty International, माथि उल्लेखित पृ. ८-१०।

^{४९} “Waiting for Justice”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, माथि उल्लेखित पृ. ३।

घटनाहरू पनि पर्दछन्।^{५०} शाही नेपाली सेनाको परिचालनपछि परम्परागत तरिकाको लडाइँमा बढोत्तरी हुन गयो, जसले गर्दा माओवादीका हातबाट गैरसैनिक नागरिकहरू मारिने क्रम घटेर गयो।^{५१} तथापि द्वन्द्वको पछिल्लो समयसम्म पनि उनीहरूले शत्रु ठानेकाहरूलाई टाउको काटेर तथा निर्दयी तरिका अपनाएर मार्ने काम जारी राखेका थिए।^{५२}

यी ज्यादतीहरूलाई प्रमाणित गर्ने सबुद प्रमाणहरू सार्वजनिक रूपमा आइसकेका छन्। माओवादीहरूबाट भएका हिंसाका घटना राज्यका सुरक्षा बलबाट भएजति व्यापक नभए पनि तिनीहरूले लडाइँसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू तोड्ने काम गरेका छन् र धेरैजसो घटना उनीहरूको कमान्डको माथिल्लो तहको निर्देशन र जानकारीमा भएका छन्।^{५३} चितवन बमविस्फोट जस्ता घटना (तल हेर्नुहोस्) र उनीहरूले उचित ठहर्‍याएका धेरै हत्याकाण्डको जिम्मेवारी माओवादीहरूले सकारेका छन्, तर ती घटनासित सम्बन्धित अपराधीहरूलाई सरकारसमक्ष बुझाउने काम भने उनीहरूबाट भएको छैन।

ख. राज्यबाट जानाजान हिंसा किन हुन्छ?

सन् १९९५ मा “अपरेसन रोमियो” थालिएदेखि नै हरेक सरकारले सुरक्षा बललाई कानूनबाहिर गएर कार्य गर्न पाउने खुला छुट दिँदै आएको छ। राजा ज्ञानेन्द्रले १ फेब्रुअरी २००५ मा सत्ता हातमा लिँदाखेरिको भाषणमा यो कुरा प्रस्ट पारेका थिए। मानवअधिकारको संरक्षण जरुरी भए पनि “राज्य र आतङ्कवादीहरूलाई एउटै तहमा राख्न नहुने” चेतावनी उनले दिएका थिए।^{५४} एक जना जर्नेलले सन्

२००६ मा भनेका थिए, “आतङ्कवादीहरूसित लड्न आतङ्कवादीकै तरिका अपनाउनुपर्छ। तर हाम्रो विरोध गर्नेहरू यो कुरा बुझ्दैनन्।”^{५५} मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सेनाले सधैं नै ढाकछोप गर्ने चलन भएबाट सेनाका माथिल्ला तहका अधिकृतहरूलाई आफ्ना फौजबाट कानून मिच्ने काम हुने गरेको जानकारी थियो भन्ने बुझिन्छ। सेनाले “मुठभेडमा परेको” भन्दै मान्छे मार्ने काम गर्थ्यो, घटनाका गवाहहरूलाई धम्क्याएर बयान बदल्न लगाउँथ्यो, झूटमूटको फोटो खिचेर अनि मानिस मारिएको बारदातको झूटो विवरण तयार पारेर प्रचार गर्थ्यो।^{५६}

कानून उल्लङ्घनका केही घटनाहरू सेनाको भनाइमा व्यक्तिगत अनुशासनहीनताका कारण भएका थिए।^{५७} तर त्यस्ता घटनाहरू एकदमै थोरै थिए। तिनले पनि नियमकानूनलाई जतासुकै तन्काउन सकिने र नियमकानूनको बर्खिलाफ गरे पनि सजाय नहुने तथ्यलाई उजागर गर्दछन्। आफूले जे गरे पनि साथीसंगी र हाकिमले जोगाइ हाल्छन् भन्ने विश्वास सिपाहीहरूलाई दिलाइएको थियो। सेनाले जति नै इन्कारी गरे पनि नियमकानून उल्लङ्घनका धेरैजसो घटना नीतिगत निर्णयका परिणाम थिए र सैनिक उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने सिलसिलामा “चेन अफ कमान्ड” को स्वीकृतिमा भएका थिए।^{५८}

सेनाले माओवादीको “ढाड खुस्काउने” वचन दिएको थियो र दरबार तथा सेनाको नेतृत्व तहबाट काम फत्ते गर्न सेनामा ठूलो दबाव परेको थियो। विद्रोहको प्रतिकार गर्ने अनुभव बिल्कुलै नभएको

^{५०} चितवन र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाहरूमा सार्वजनिक यातायातमाथि आक्रमण: छानविन रिपोर्ट, सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल, १८ अगस्ट २००५; “Conflict-related Disappearances in

^{५१} क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति*, माथि उल्लेखित, पृ. २१।

^{५२} “Nepal: Killing with Impunity”, Amnesty International, माथि उल्लेखित, पृ. ८-१०।

^{५३} ११ अगस्ट २००४ मा भएको दैलेखका पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको हत्या त्यसको एउटा उदाहरण हो। व्यक्तिगत अनुशासनहीनता वा अधिकारको दुरुपयोगका कारण पनि गम्भीर अपराधहरू भएका छन्। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय चर्को दबाव परेपछि माओवादी पश्चिमाञ्चल केन्द्रीय कमान्डरले अन्ततः के बताए भने थापा सुराकी थिए र उनको कारण धेरैको मृत्यु भएको थियो। तर पनि केन्द्रीय कमान्डरको भनाइमा थापाको हत्या “गल्ती” ले हुन गएको थियो किनभने केन्द्रीय नीतिअनुरूप यस्ता अपराध गर्ने पत्रकारलाई मृत्युदण्ड नदिई गिरफ्तार मात्र गर्नुपर्थ्यो। हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति*, माथि उल्लेखित, पृ. १३।

^{५४} “अब उप्रान्त यस्ता अपराधहरूउपर कानूनबमोजिम ढुढतापूर्वक कारबाही गरिनेछ। हाम्रा सुरक्षा बललाई आतङ्कवादको अन्त्य गर्न र राष्ट्र तथा जनताका खातिर शान्ति सुरक्षा स्थापना गर्न आफ्ना जिम्मेवारी बढी प्रभावकारी ढङ्गले पूरा गर्नलाई परिचालन गरिएको छ। मानवअधिकारको सम्मान गर्दै त्यसलाई कायम राख्न राज्यका सबै अङ्गहरू सजग रहनुपर्दछ। राज्य र आतङ्ककारीहरूलाई एउटै स्तरमा राखिनु न्यायसङ्गत हुँदैन। हामीलाई विश्वास छ प्रजातन्त्रमा आस्था राख्ने सम्पूर्ण शान्तिप्रिय नेपालीहरूले सधैं शान्ति कायम राख्न सुरक्षा बललाई सहयोग दिनेछन्।” श्री ५ महाराजधिराज

ज्ञानेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवद्वारा, १ फेब्रुअरी २००५ मा भएको घोषणा www.icj.org/IMG/pdf/King_s_speech.pdf. मा उपलब्ध छ।

^{५५} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, सेप्टेम्बर २००६।

^{५६} “Waiting for Justice”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, माथि उल्लेखित पृ. २७ र “Conflict-related Disappearances in Bardiya District”, सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल, माथि उल्लेखित, पृ. ४६-५०।

^{५७} उदारणका लागि, भनाभनबाट क्रुद्ध भएर रक्सीले मातेको एक सिपाहीले नगरकोटको धार्मिक पर्वमा १२ जना नागरिकहरूमाथि गोली चलायो। “Cold Blooded”, *Nepali Times*, १६ डिसेम्बर २००५।

^{५८} सेप्टेम्बर २००५ मा यातनासम्बन्धी सं.रा. मानवअधिकार आयोगका विशेष रापोर्टर मानफ्रेड नोवाकले राज्यले जानजानी यातना दिने गरेको प्रतिवेदन दिएका थिए। “उच्च पदस्थ प्रहरी तथा सैनिक अधिकारीहरू केही हदसम्म यातना स्वीकार्य भएको यसको अभ्यास जानजानी गरिएको सकारको तथ्यमा उनको प्रतिवेदन आधारित थियो।” “Practice of Torture Systematic in Nepal”, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, प्रेस वक्तव्य, १६ सेप्टेम्बर २००५। सेनाले सार्वजनिक रूपमा त्यसको कडा प्रतिकार गर्‍यो। एक अन्तर्वार्तामा सेनाका प्रवक्ता दीपक गुरुङले “जानाजान” भन्ने कुरा सोहैआना गलत हो भने। “मैले भनिहाले केही छिटफुट घटना हुन सक्छन्।” “Between Two Stones – Nepal’s decade of conflict”, IRIN Web Special, डिसेम्बर २००५। जानाजान ज्यादती गरिएको होइन भनेर सेनाले एकोहोरो इन्कार गरेको छ: “मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन नेपाली सेनाका तर्फबाट भएका छन्, तर ती नियतवश गरिएका होइनन् र त्यस्तो नीति रहेको छैन।” “मानवअधिकार जर्नल २००८”, मानवअधिकार सैनिक निर्देशनालय, जुलाई २००८, पृ. १। “जहाँसम्म नेपाली सेनाको सवाल छ, मानवअधिकार हनन गर्ने सेनाको नीति रहेको थिएन। व्यक्ति संलग्न भएको मुद्दामा दोषीहरूले सजाय पाएका छन्।” “नेपालमा युद्धोपरान्त दण्डहीनताको संस्कृति”, बीबीसी समाचार, १ मार्च २००९, सेनाका प्रवक्ता सहायक रथि रमिन्द्र छेत्रीको हवाला दिँदै।

सेनाले लासको गन्ती गर्नेबाहेक कुनै रणनीतिक सफलता देखाउन सकेन। द्वन्द्वको पछिल्लो चरणमा सेनाको निकै नजिक रहेको एउटा स्रोतका अनुसार “प्रत्येक दिन मारिनेहरूको सङ्ख्या बढाउनलाई माथिबाट भयानक दबाव आउने गर्थ्यो”।^{५९} त्यसका लागि उनीहरूले पाउने पुरस्कार पनि थियो। लासको सङ्ख्या बढाएरै भए पनि राम्रो काम गरेर देखाउनेहरूले संयुक्त राष्ट्रको शान्तिसेनामा खटिएर जान पाउने सम्भावना बढी थियो र सेनाको हरेक सिपाहीको चाहना त्यसरी खटिएर जाने हुन्थ्यो।^{६०}

महाराजगञ्जको सैनिक ब्यारेकमा यातना दिइएका र त्यहाँबाट बेपत्ता पारिएका घटनाहरूबाट आदेश कहाँबाट जारी हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ। काठमाडौंको केन्द्रमा रहेको ठाउँमा अनेकौं व्यक्तिलाई महिनौं हिरासतमा राखेर यातना दिइनु र केरकार गरिनु सेनाको माथिल्लो तहको आदेशबिना हुन सक्ने कल्पना गर्न सकिँदैन। जुन गणपतिको (बटालियन कमान्डरको) रेखदेखमा ती सबै कुरा भए उनीहरूले नियमअनुसार आफ्नो कार्यबारे बाहिनीपतिलाई जाहेर गर्नुपर्ने हुन्छ। तर ब्यारेक रहेको ठाउँ र उनीहरूले गरेका कामको संवेदनशीलताले गर्दा उनीहरूले निश्चय पनि सोझै सैनिक मुख्यालयमा जाहेरी गरेको हुनुपर्छ।^{६१} कुनै ठूलो निर्णयलाई सदर गर्ने काम सेनाको धेरै उच्च तहबाट हुने गर्थ्यो र त्यस्तोमा राजदरवारको पनि सहमति रहने गर्थ्यो। हिरासतमा राखिएका बन्दीहरूलाई ट्रकभरि राखेर मार्न लैजाने काम अरू बन्दीहरूको भनाइमा २० डिसेम्बर २००३ मा भएको थियो। सेनाको अनुशासित तहगत संरचना हेर्दा त्यस्तो ठूलो निर्णय केवल गणपति (बटालियन कमान्डर) एक जनाले आफूखुसी गर्न सक्ने कुरा होइन।

जुन हिसाबले योजनाबद्ध तरिकाले महाराजगञ्जमा यातना दिने काम गरिन्थ्यो त्यसमा मेडिकल अधिकृतहरूलगायत पूरै एकाइको सहभागिता जरुरी थियो। किनभने सास्ती दिइरहनका लागि बन्दीहरूलाई जिउँदो राखिराखे जिम्मा मेडिकल अधिकृतहरूको हुन्थ्यो। आफूलाई अहाइएको काम गर्दा सैनिकहरूले अनौठो मानेको देखिँदैन। बरु सास्ती दिँदा प्रयोग गर्ने तरिकालाई उनीहरूले आफ्नै साङ्केतिक नाम दिएका थिए, जस्तै बिजुलीको झट्का दिने तरिकालाई।^{६२} विभिन्न मुद्दाहरूका उपलब्ध सबुद प्रमाणबाट के देखिन्छ भने सैनिकहरूले यातना दिने अनेक तरिका राम्ररी जानेका थिए र तिनको प्रयोग उनीहरू घरीघरी गर्थे। त्यहाँबाट जिउँदै फर्कने केही बन्दीहरूका अनुसार तल्ला तहका सैनिकहरूले “नरम

व्यवहार” देखाउँथे तर त्यस्तो व्यवहार गर्नेले माथिका हाकिमहरूको खप्की खानुपर्थ्यो।^{६३}

सेनाको भर्ती आधार साह्रै साँघुरो छ, खासगरी अधिकृत तहको। बर्दियाको थारू जस्तो सीमान्तीकृत समुदायका मानिसहरूउपर भएको ज्यादतीको कारणमा यो पनि एउटा हुन सक्छ। शाही नेपाली सेनाका अधिकृत र त्यसभन्दा तल्ला तहका सैनिकहरूको यस्ता समुदायहरूसित खासै कुनै प्रकारको सम्बन्ध सरोकार थिएन। उनीहरूलाई नेपाली भाषा बोल्ने उच्च जातका मानिसले र राज्यले समेत जुन प्रकारको हेयभावले हेर्दै आएको छ सैनिकहरूले पनि त्यही दृष्टिले उनीहरूलाई हेरेका भए त्यसमा आश्चर्य मानिरहनु पर्दैन। त्यसबाहेक माओवादीहरूले आफ्नो समर्थनमा थारूहरूलाई नै परिचालित गरेकाले सेना र प्रहरीले उनीहरूलाई झनै शङ्काको दृष्टिले हेरेका हुनुपर्छ। संस्थागत तवरमै रहँदै आएको यस्तो विभेदपूर्ण व्यवहारको इतिहास हेर्दा माओवादीसित कुनै सम्बन्ध नभएको र निहत्था भए पनि कुनै समुदायका मानिसहरूलाई नेपाली सेनाले किन खतरनाक मानेको थियो त्यो बुझ्न सकिन्छ।

तालिमको अभाव वा नियमकानुनको सीमित ज्ञान भएका कारण सेनाद्वारा ज्यादती हुन गएको थियो भनी मान्ने ठाउँ पनि छैन। त्यसको विपरीत सेनाको जोड यस्तो रहेको छ: “अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिसेनामा संलग्न भएबाट प्राप्त गहिरो अनुभवका कारण नेपाली सेना मानवअधिकारको शिक्षा र अभ्यासलाई संस्थागत स्वरूप दिने नेपालका थोरै सङ्गठनहरूमध्ये एउटा बन्न पुगेको छ”।^{६४} उत्पीडकहरू वास्तवमा सेनाका पूर्ण प्रशिक्षित र प्रतिष्ठित एकाइका अधिकृतहरू थिए। ज्यादतीका घटना भएका महाराजगञ्जको भैरवनाथ गणका अधिकृतहरूले त अमेरिकामा उच्च तालिम प्राप्त गरेका थिए। त्यहाँका पाँच जना अधिकृतहरू अमेरिकाको फोर्ट ब्याग, नर्थ क्यारोलाइनामा सन् २००३ मा युद्धविराम भएको बखत विशेष तालिममा भाग लिन गएका थिए। त्यसमा विद्रोहको प्रतिरोध तथा अपरम्परागत युद्ध कौशलको तालिम पनि सामेल थियो।^{६५} तिनमध्ये पनि दुई जनाले त लडाइँ फेरि सुरु हुन केही दिनअघि मात्र तालिम पूरा गरेका थिए।^{६६} उनीहरू फर्केर नाम चलेको आफ्नो त्यही गणमा आए जुन गण गैरकानुनी थुनामा राखेर होस्, यातना दिएर होस्, बेपत्ता पारेर होस् जसरी भए पनि काठमाडौंलाई माओवादीहरूबाट मुक्त पार्ने अभियानमा लागेको थियो।

^{५९} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, अक्टोबर २००६।

^{६०} ऐ.ऐ.।

^{६१} सम्भवतः सैनिक गुप्तचरको निर्देशक र/वा सैनिक कारबाही निर्देशक।

^{६२} “Report of investigation into arbitrary detention, torture and disappearances at Maharajgunj RNA barracks”, सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपाल, माथि उल्लेखित, पृ. १०।

^{६३} महाराजगञ्ज ब्यारेकमा बन्दी रहिसकेका व्यक्तिहरूसँग क्राइसिस ग्रुपको अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, मे २००९। बैसीसहर ब्यारेकमा बन्दी रहेका व्यक्तिसित अन्तर्वार्ता, सुन्दरबजार गाविस लमजुङ जिल्ला, जून २००९।

^{६४} “Effort made by the Royal Nepalese Army to protect and promote human rights”, undated, पृ.३, <http://lawasia.asn.au/objectlibrary/153?filename=RNAHR.pdf%20http://> मा उपलब्ध।

^{६५} Foreign Military Training In Fiscal Years 2003 and 2004, Volume I, U.S. Department of Defense and U.S. Department of State Joint Report to Congress, प्रकाशित जून २००४, www.state.gov/t/pm/rls/rpt/fmtrpt/2004/index.htm मा उपलब्ध।

^{६६} ऐ.ऐ.।

ग. माओवादीहरू: क्रान्तिको आफ्नै नियम

माओवादीहरूले अवलम्बन गरेका नीतिहरू आन्तरिक मात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूलाई पनि उल्लङ्घन गर्ने खालका थिए। तर उनीहरूका गतिविधि र व्यवहारलाई मानवअधिकारका स्थापित मान्यता र कानूनहरू उल्लङ्घन गरेको वा पालना गरेको सन्दर्भमा बुझ्न सकिँदैन। उनीहरूले स्थापित नियमहरूलाई तोड्नेबाहेक भिन्नभिन्न खेल भिन्नभिन्न नियमअन्तर्गत खेल्ने काम पनि गरे। उनीहरूले आफूलाई विद्रोहीहरू नभई आफ्नै शासन र नियम भएको समानान्तर राज्यको रूपमा हेर्ने र त्यसबमोजिम प्रस्तुत हुन्थे। वैकल्पिक वैधानिकताको आधारमा क्रान्तिकारी तर्कद्वारा उनीहरू हिसालाई न्यायोचित ठहर्‍याउँथे। उदाहरणका लागि उनीहरू आफैले खडा गरेका “जनअदालत” द्वारा “जनकारवाही” गरेर मानिस मार्नेसम्मका सजाय तोक्थे।^{६७}

अरू सबैले विशुद्ध अपराध भनेर बुझेका उनीहरूका व्यवहारलाई राजनीतिक विचारधाराबाट प्रेरित यस प्रकारको दृष्टिले विश्लेषण गर्न सकिन्छ। महारजगन्नाम बन्दी रहिसकेका एक जनाले यसो भनेका थिए: “यदि एक जनाले गरेको अन्यायबाट दस जनाले मुक्ति पाउँछन् भने एक जनाले गरेको अन्यायलाई हामी अन्याय भन्न सक्तौं।”^{६८} हिसा “राजनीतिक परिवर्तनका लागि देशले चुकाउनुपर्ने मूल्य” कै एक हिस्सा हो भन्ने गहिरो विश्वास धेरैको थियो।^{६९}

द्वन्द्वको पछिल्लो समयमा आएर माओवादी पार्टीको नेतृत्वले समानान्तर राज्यको उनीहरूको दाबीमा केही परिवर्तन ल्याउन खोजेका थिए। युद्धसम्बन्धी विश्वव्यापी नियमकानूनदेखि लिएर जेनेभा कन्भेन्सन जस्ता मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूलाई पालना गर्ने वचन उनीहरूले बारम्बार दोहोर्‍याउने गरेका थिए।^{७०}

^{६७} प्रचण्डको व्याख्या यस्तो थियो: “हाम्रो नीति के छ भने यदि ऊ सुराकी हो भने उसलाई हामी समात्छौं, जनअदालतसामु उभ्याउँछौं र जनअदालतको फैसलाबमोजिम कारवाही गर्छौं। अपराधको प्रकृति हेरी उसलाई निश्चित समयका लागि श्रम सजाय दिइन्छ अथवा केही समयका लागि जनताको हिरासतमा राखिन्छ र अपराध ठूलो रहेछ भने मृत्युदण्डसमेत दिइन्छ। यही प्रक्रियाको अनुसरण गर्ने पार्टीको नीति रहेको छ।” “प्रचण्डसितको अन्तर्वार्ता”, वीवीसी समाचार, १३ फेब्रुअरी २००६। द्वन्द्वताका “जनअदालत” कसरी सञ्चालित हुन्थ्यो भन्नेबारे थोरै मात्र जानकारी छ। तर पनि उनीहरूबाट निष्पक्षताको मापदण्ड पूरा हुने वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले तोकेबमोजिमको ग्यारेण्टी दिइने कुरा करिब-करिब असम्भव छ। विशेषतः अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र नभएको सशस्त्र द्वन्द्वमा लागू हुने जेनेभा महासन्धिको धारा ३ ले “सभ्य समाजले अत्यावश्यक ठानेको कानुनी प्रत्याभूति उपलब्ध गराउने नियमित अदालतको निर्णयबिना दण्डसजाय तोक्ने र मृत्युदण्ड दिने कुराको निषेध गरेको छ।” “Nepal: The Rule of Law Abandoned”, ICJ, मार्च २००५ र “Nepal: Justice in Transition”, ICJ, फेब्रुअरी २००८, पृ.११, टिपोट २१ पनि हेर्नुहोस्, त्यसमा भनिएको छ: “जनअदालत” को फैसलाबाट राज्यका सुरक्षाकर्मीहरू अथवा राजनीतिक विरोधीहरूलाई मारेको भन्ने कुरालाई स्थानीय माओवादी नेताले अस्वीकार गरे। जो मारिए ती सशस्त्र द्वन्द्वका सिलसिलामा मारिएका हुन् र त्यसरी मार्नु वैधानिक भएको उनीहरूले बताए।”

^{६८} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, जून २००९।

^{६९} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, बैसीसहर, जून २००९।

^{७०} उदाहरणका लागि, १० अगस्ट २००५ को एउटा प्रेस वक्तव्यमा प्रचण्डले भनेका छन्: “हामीहरूले सशस्त्र द्वन्द्वको दौरानमा मानवअधिकारसम्बन्धी

यसले गर्दा आन्तरिक रूपमा हिसालाई न्यायोचित ठहर्‍याउनु उनीहरूलाई गाह्रो पर्थ्यो, तर यसबाट उनीहरूको व्यवहार र सोचाइ भने बदलिएन। माओवादीहरूले आफ्ना गैरकानुनी तौरतरिकालाई छाडेनन् र हिसाको घटनाको जिम्मेवारी लिने विषयमा पनि उनीहरूको भनाइ पहिले जस्तै रह्यो: “हामी घटनाको जानकारी उपलब्ध गराउन र किन त्यसो गर्‍यो त्यो बताउन तयार छौं। तर घटनाका जिम्मेवार व्यक्तिको खुलासा दिन सक्तौं। तथापि हामी संस्थागत तवरमा त्यसको जिम्मेवारी सकाउँछौं।”^{७१}

राजनीतिक विचारले अभिप्रेरित भएर गरिने हिसाको जिम्मेवारी सङ्गठनले लिने कुरा व्यक्तिगत बलिदानलाई महत्त्व दिने संस्कृतिसित मिल्दोजुल्दो देखिँदैन। नेपाली समाजमा सहादतको अवधारणा अत्यन्त बलियो छ र माओवादीहरूले यसलाई राज्यनिर्देशित हिसालाई गलत ठहर्‍याउन तथा आफूहरूलाई त्यसको सिकारका रूपमा प्रस्तुत गर्ने काममा उपयोग गरे।^{७२} राज्यको सुरक्षा बलका कारण आफ्ना नातागोता गुमाउने सयौं परिवारलाई द्वन्द्वकालभरि नै र त्यसपछि पनि उनीहरूले “सहादतको प्रमाणपत्र” दिएका थिए। (मारिनेहरू उनीहरूको आन्दोलनसित सम्बन्धित हुनैपर्छ भन्ने थिएन)। कहाँसम्म भने माओवादीहरूले खडा गरेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका परिवारको सङ्गठनको नाम पहिले “राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको परिवार समाज” रहेकोमा अहिले त्यसलाई बदलेर “हराएका लडाकूहरूको समाज” बनाइएको छ। बेपत्ता व्यक्तिको राजनीतिक योगदानउपर जोड दिन यसो गरिएको हो।^{७३}

यो माओवादी आन्दोलनलाई “अर्ध-सामन्ती” राज्यव्यवस्था विरुद्ध पहिलेदेखि भएका विद्रोहहरूसित ऐतिहासिक सन्दर्भ गाँस्ने उनीहरूको प्रयास हो। माओवादी विद्रोह सुरु हुनुअगावै उनीहरूले सन् १९९० को जनआन्दोलनमा मारिएका र हराएकाहरूलाई शहीद घोषणा गरिनुपर्ने र अपराधीहरूलाई सजाय दिइनुपर्ने माग राख्दै आएका थिए।^{७४} उनीहरूले आफूलाई विशिष्ट क्रान्तिको संवाहक भएको दाबी गरे तापनि उनीहरूले विद्रोह थालेको सुरुवाती समयदेखि नै आफूहरूले उदार र सुधारवादी सङ्घर्षको प्रतिनिधित्व गरेको बताउँदै

जेनेभा महासन्धिको आत्मा र भावनालाई सिन्धान्ततः पालना गर्छौं भनी सार्वजनिक रूपमा भनिसकेका छौं, हामीले हाम्रो पार्टीको अगुवाइमा नेपालमा जनयुद्ध सुरु भएदेखि नै यी मापदण्डहरू पूरा गर्ने कुरामा जोड दिँदै आएका छौं।”

^{७१} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, विराटनगर, जून २००९।

^{७२} शान्ति प्रक्रिया सुरु भएदेखि माओवादीहरूले आफ्नो कारणले पीडित बनेकाहरूको परिवारप्रति केही सद्भाव देखाउन थाले। तर युद्धकालमा उनीहरू त्यस्तो कुनै सहानुभूति देखाउँदैनथे। माओवादीपीडित सङ्घका प्रमुखमाथि १५ फेब्रुअरी २००४ मा भएको गोली प्रहारको जिम्मेवारी उनीहरूले लिएबाट यो कुरा प्रस्ट हुन्छ। “Amnesty International condemns killing of Ganesh Chiluwal”, प्रेस विज्ञप्ति, १७ फेब्रुअरी २००४।

^{७३} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, मे २००९।

^{७४} संयुक्त जनमोर्चा नेपालको तर्फबाट डा. बाबुराम भट्टराईले ४ फेब्रुअरी १९९६ मा प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालालाई बुझाएको ४० बुँदे माग, क्राइसिस ग्रुपको एसिया रिपोर्ट नं. १०४, नेपालका माओवादी: तिनका लक्ष्य, संरचना र रणनीति, २७ अक्टोबर २००५, अनुसूची ‘ड’मा प्रकाशित छ।

आएका थिए। सैद्धान्तिक विशुद्धतालाई जोगाउँदै व्यापक समर्थन जुटाउन खोज्नु चानचुने राजनीतिक चुनौती थिएन। त्यसबाट उनीहरूलाई आफ्नो व्यवहारलाई न्यायोचित ठहर्‍याउन नसक्ने अवस्था आउन सक्थ्यो।

घ. घरभित्र र बाहिरबाट सहयोग

सुरक्षा बल र माओवादीहरूभित्र देखिएको दण्डहीनताको संस्कृति उनीहरू आफैले मात्र निर्माण गरेका होइनन्। अन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै पात्रहरूबाट त्यस कुरामा योगदान भएको छ वा उनीहरूलाई रोक्ने काम भएको छैन।

सरकार तथा राजनीतिक पार्टीहरू: यसो त राज्यका सुरक्षा बलद्वारा गरिएका धेरै ज्यादतीहरू राजाले प्रत्यक्ष शासन चलाएका बेला भएका थिए। तर अतिशय ज्यादतीका घटनाहरू भने निर्वाचित सरकारहरूको कार्यकालमा भएका थिए। सेना परिचालन गरिनुअघि बर्दियामा प्रहरीहरूद्वारा व्यापक रूपमा गरिएको दमन यसको एउटा उदाहरण हो। त्यसैगरी संसद सदस्यहरूले आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेशलाई कानूनमा परिणत गर्न अप्रिल २००२ मा मतदान गरेका थिए। यसबाट त्यस बेलाका सरकारहरू तथा अन्य पार्टीहरूमा मानवअधिकार र प्रजातान्त्रिक मूल्यहरूको अभाव रहेको देखिन्छ साथै शाही शासनअघि सेनामाथि प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण रहेको थियो भन्ने भनाइ दन्त्यकथा मात्रै थियो भन्ने पनि बुझिन्छ। यो तथ्य आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ।

नागरिक समाज: देशभित्रका मानवअधिकार सङ्गठनहरू सन् २००१ मा सङ्कटकाल लागेदेखि जनवरी २००५ मा शाही कु हुँदासम्मका सरकारहरूका पालामा पेलानमा परेका थिए।^{७५} उनीहरूले दुवै पक्षबाट आउने धम्की बेहोर्नुपरेको थियो तथा कतिपय क्षेत्रहरूमा जान नसक्नाले र सूचनाको स्रोतसम्म पहुँच नहुनाले उनीहरूको गतिविधि साँघुरिएको थियो।^{७६} न्यायपालिकाको राजनीतिकरण भएबाट पनि उनीहरूलाई काम गर्न गाह्रो भएको थियो। खासगरी राजाले मुठी कस्दै लगेका बखत र अदालतहरूले शाही नेपाली सेनालाई कज्याउन अस्वीकार गरेबाट उनीहरूलाई निकै अप्ठेरो परेको थियो।^{७७} केही अपवादहरू अवश्य थिए, जस्तो दोरम्बा नरसंहारबारे राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले दिएको प्रतिवेदन। तर समग्रमा राजदरवार र सेनाको बलमिचाइ तथा माओवादीहरूको धाकधम्कीका कारण मुलुकभित्रका मानवअधिकार-कर्मी समुदायमाथि अड्डुश लागेको थियो।

नागरिक समाजको प्रभाव पनि उसका आफ्नै कमजोरीहरूका कारण सीमित रहन गएको थियो। पहिलो त राज्य जुन असमावेशी प्रवृत्तिबाट ग्रस्त छ त्यही रोग नागरिक समाजमा पनि पसेको छ। बर्दियाका थारू समुदायमाथि सुनियोजित ढङ्गबाट भएका ज्यादतीबारे लामो समयदेखि चर्चा चलेको भए तापनि त्यस बखत नागरिक समाजले त्यसप्रति त्यतिविधि ध्यान दिएन। केही मानवअधिकार-कर्मीहरू निजी तवरमा उनीहरू काम गर्ने सङ्गठनको जातीय संरचनाका कारण ती घटनाप्रति बेवास्ता गरिएको थियो वा महत्त्व दिइएको थिएन भनी स्वीकार्छन्।^{७८} पहिले हेरी जागरुकता बढेको छ, तर यस प्रवृत्तिमा पूरै परिवर्तन भने आइसकेको छैन। एक जना टिप्पणीकर्ताले यस्तो बताएका थिए: “अराजकता र सन्त्रासबीच बाँचनुपर्ने हामी जस्ता साधारण नागरिकहरूलाई नागरिक समाजको अभाव प्रस्ट भएको छ, खासगरी मानवअधिकारको क्षेत्रमा... इन्सेक जस्ता राष्ट्रिय मानवअधिकार समूहहरूले समावेशीपनको अभाव र पहिलेका गतिविधिका कारण विश्वसनीयता गुमाएका छन्।”^{७९} दोस्रो कुरा, सबैजसो मानवअधिकार सङ्गठनहरूको राजनीतिकरण भएको छ। धेरै त पार्टीहरूसित सोझै गाँसिएका छन्। त्यसै हुनाले द्वन्द्वकाल र त्यसपछि पनि त्यस्ता सङ्गठनहरूले जवाफदेहीका लागि जति गर्नुपर्ने हो त्यो गर्न सकेका छैनन्।^{८०}

अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य सहयोग: अहिलेसम्म पत्ता लागेका सेनाले गरेका ज्यादतीका जति पनि गम्भीर घटनाहरू छन् ती संयुक्त राज्य अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य बेलायत तथा भारतले राज्यलाई र विशेषतः शाही नेपाली सेनालाई सैन्य सहयोग बढाएका बेला भएका थिए।^{८१} मुखले मानवअधिकारको पक्षमा समर्थन जनाए पनि फेब्रुअरी २००५ मा शाही कु हुञ्जेल नै यस्ता सहयोग बिनासर्त उपलब्ध गराइएका थिए र राज्य तथा सेनाका लागि बलियो राजनीतिक

^{७५} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, जनवरी २००९।

^{७६} दौलत झा, “The chilly winter ahead”, *The Kathmandu Post*, २४ डिसेम्बर २००८।

^{७७} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता र अवलोकन, बर्दिया, बाँके, धादिङ, मोरङ, काठमाडौं, मे-जून २००९।

^{७८} अक्टोबर २००१ देखि अक्टोबर २००४ सम्म संयुक्त राज्य अमेरिकाले दिएको सैन्य सहयोग जम्मा २ करोड ९० लाख अमेरिकी डलरभन्दा केही बढी थियो। “US jittery over Nepal”, *Asia Times*, १६ मार्च २००५। नोभेम्बर २००१ मा सङ्कटकाल लागू भएदेखि संयुक्त राज्य अमेरिकाले दिने तालिम खर्च क्रमशः बढ्दै गयो र अक्टोबर २००२ देखि सेप्टेम्बर २००३ सम्ममा बढेर १,४७०,८९२ अमेरिकी डलर पुग्यो। “Foreign Military Training In Fiscal Years 2003 and 2004, Volume I”, सं.रा. अमेरिकाको रक्षा मन्त्रालय र विदेश मन्त्रालयद्वारा संयुक्त रूपमा काङ्ग्रेससमक्ष प्रस्तुत प्रतिवेदन, जून २००४। दरबार र सेनाले आतङ्कवादप्रतिको अमेरिकी भावनाको राम्रोसित उपयोग गर्दै अक्टोबर २००३ मा माओवादीहरूलाई “आतङ्ककारी समूह” मा दर्ता गराउन सफल भए। संयुक्त अधिराज्य बेलायतको सहयोग पनि ठूलै थियो। अप्रिल २००२ र अप्रिल २००४ को बीचमा त्यस्तै ८.९ लाख बेलायती पौण्ड र हेलिकोप्टरहरू बेलायतले उपलब्ध गराएको थियो। “Nepal: Between a Rock and a Hard Place”, Human Rights Watch, ६ अक्टोबर २००४, पृ. ८९-९१। भारतले पनि पहिलादेखि गर्दै आएको सैन्य सहयोग सन् २००२ को अन्त्यतिर बढायो। शाही नेपाली सेनालाई हातहतियार र गोलीगट्टा दिनाका साथै माओवादीलाई “आतङ्ककारी” बिल्ला दिनेमा भारत (नेपाल सरकारपछि) दोस्रो देश थियो।

^{७५} क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *Nepal: Dealing with a Human Rights Crisis*, माथि उल्लेखित पृ. ५-७।

^{७६} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, नेपालगन्ज, गुलरिया, धादिङब्रैसी, वैसीसहर, मे-जून २००९।

^{७७} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, मानवअधिकारवादी वकिल, नेपालगन्ज, मे २००९। “राजाको शासनपछि न्यायाधीशहरू फेरिए। त्यसभन्दा अघि उनीहरू उदार थिए। अभियुक्त र गिरफ्तारीमा परेकाहरूप्रति सहानुभूति राख्दथे। उनीहरूको पदोन्नति हुने नियमित प्रक्रिया थियो। तर पछि, उनीहरू डर र लोभमा परे — राजाले जोसुकैलाई जेसुकै गर्न सक्थे।”

समर्थन पनि प्रदान गरिएको थियो। त्यसै अवधिमा संयुक्त राष्ट्रको शान्ति सेना विभागले शान्ति सेनामा नेपालको सहभागिता बढाउन पुग्यो र शाही कुपछि पनि त्यो जारी राख्यो।^{५२} संयुक्त राष्ट्र शान्ति मिसनबाट सेनाको चाकरी प्रथामा ठूलो भरथेग पुगेको छ (सेनाका माथलो तहका जर्नेलहरूलाई कसैलाई शान्ति सेनामा खटाएर पुरस्कृत गर्ने र कसैलाई नखटाएर सजाय दिने पूर्ण छुट रहेको छ) र त्यसबाहेक यो पूरै सेनाका लागि आम्दानी तथा इज्जतको स्रोत बनेको छ, विशेषतः उच्च तहका अधिकृतहरूका लागि।^{५३}

द्वन्द्वको सुरुआती चरणमै राज्यस्तरमा भएका सुनियोजित अपराधहरूबारे डरलाग्दा तथ्य विवरण र ठोस प्रमाणसहित जानकारी प्राप्त भइसकेका थिए जस्तो दोरम्बा नरसंहारको घटना सम्बन्धमा। तर त्यस्ता कुरालाई र शाही नेपाली सेनाले आफ्ना क्रियाकलापबारे आन्तरिक छानबिन गराउन नचाहेको कुरालाई गम्भीरतापूर्वक नहेरेर ती अन्तर्राष्ट्रिय समर्थकहरूले त्रुटिपूर्ण सैनिक रणनीतिलाई प्रोत्साहित मात्र गरेनन् अपितु उनीहरूले आफ्नै नैतिक तथा राजनीतिक हैसियतको समेत अवमूल्यन गरे। यसो गरेर यस्ता ज्यादती रोक्न युरोपेली सङ्घ र अन्य क्षेत्रबाट गरिएको मागलाई समेत उनीहरूले कमजोर पारे। संयुक्त राज्य अमेरिकाको सोचाइमा आफ्नो सैन्य सहयोग र दबाबले गर्दा जनवरी २००३ मा माओवादीहरूलाई वार्ता टेबुलमा आउन बाध्य पारेको थियो। तर ज्यादतीका सबुद प्रमाणहरूको खात लाग्न थालेपछि संयुक्त राज्य अमेरिकाको संसदले डिसेम्बर २००४ मा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्दा केही सर्तहरू पनि राखे निर्णय गर्‍यो। यस निर्णयको प्रभावको परीक्षण हुनुअघि नै शाही कु भइहाल्यो जसले गर्दा घम्साघम्सीको स्थिति पैदा भयो र राजाका एक जना मन्त्रीले अमेरिकालाई दोगला नीति अपनाएको आरोप पनि लगाए।^{५४}

^{५२} २००१ देखि सेप्टेम्बर २००३ सम्म शान्ति सेनामा नेपालबाट खटिएका सैनिक पर्यवेक्षक, प्रहरी र सेनाको सङ्ख्या मुस्किलले १,००० मात्रै थियो। अक्टोबर सम्ममा त्यो सङ्ख्या झन्डै दुई गुना भयो र डिसेम्बर २००३ मा बढेर २,२०० पुग्यो। सन् २००४ को अन्त्यसम्ममा त्यो सङ्ख्या ३,४०० भयो। त्यस बेला नेपाल शान्ति सेनामा फौज पठाउने चौथो ठूलो देश बन्न पुग्यो। सन् २००१ मा नेपालको स्थान एघारौँ थियो। त्यति बेलादेखि नेपालको स्थान चौथो वा पाँचौँ तहमा रहँदै आएको छ र सन् २००९ को अन्त्यतिर शान्ति सेनामा खटाइएको फौजको सङ्ख्या ४,३०० पुगेको थियो।
^{५३} सन् २००१ मा अदालतमा मुद्दा परेपछि वरिष्ठ सैन्य अधिकारीहरूउपर सैनिक कल्याण कोषको रकम दुरुपयोग गरेको अभियोग लाग्यो। त्यो कोष शान्ति सेनामा जाने जवानहरूको तलब कटाएर बनाइएको थियो। दशकौंसम्म लेखापरीक्षण नगरिएको त्यस कोषबारे सूचना बाहिर ल्याउन सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेशलाई सेनाले टेरपुच्छर लगाएको छैन। “NA accused of violating SC order”, *The Himalayan Times*, १ जून २००९।
^{५४} दरबारको कुपछि बनेको मन्त्रिमण्डलमा उपाध्यक्ष तुलसी गिरीले भनेका थिए, “अमेरिकाले सेप्टेम्बर ११ पछि के गर्‍यो? भारतले कश्मीरमा के गर्दैछ... हरेक मुलुकको समस्या छ र त्यसको समाधान गर्ने प्रयास गर्नु। नेपालीले आफ्नो समस्या आफै समाधान गर्ने तरिकालाई तपाईंले टिप्पणी गर्नु न्यायसङ्गत भएन।” “Nepal govt hits out at foreign criticism”, *Indian Express*, १६ फेब्रुअरी २००५।

४. युद्धपछि

क. काम होइन आश्वासन मात्र

बृहत् शान्ति सम्झौतामा अधिकार तथा न्यायबारे अनेकन् प्रावधानहरू रहेका छन्।^{५५} त्यसमा परेका प्रारम्भिक प्रतिबद्धतामा ६० दिनभित्र वेपत्ता व्यक्तिहरूको नाम र अवस्था प्रकाशमा ल्याउने कुरा परेको थियो।^{५६} अनि “युद्धको समयमा मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्नेहरू र मानवताविरुद्ध अपराध गर्नेहरूबारे सत्य-तथ्य पत्ता लगाउन छानबिन गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न “सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग खडा गर्ने कुरा पनि परेको थियो।^{५७} त्यसका अतिरिक्त राजनीतिक मुद्दाहरू फिर्ता लिने,^{५८} दण्डहीनताको स्थिति अन्त गर्ने^{५९} र पीडित तथा वेपत्ता व्यक्तिका परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने^{६०} सहमति पनि भएको थियो। जनवरी २००७ मा जारी गरिएको अन्तरिम संविधानमा “द्वन्द्वकालमा जबर्जस्ती वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूबारे छानबिन गर्न बनेको छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा पीडितहरूका परिवारलाई राहत दिनु” राज्यको जिम्मेवारी हुनेछ भनी अझ खुलाएर उल्लेख गरिएको छ।^{६१}

यस्ता कबुलहरू गर्दाखेरि मूलभूत समस्याहरू भने लुक्न पुगे। विशेषतः यी कबुल गर्ने कुनै पनि पक्षले सेनाको प्रतिनिधित्व गरेका थिएनन्, न त सेनामाथि उनीहरूको नियन्त्रण नै थियो। सम्झौता गर्ने पक्षबाट द्वन्द्व पीडितहरूको र खासगरी महिला तथा सीमान्तीकृत समूहहरूको प्रतिनिधित्व पनि भएको थिएन।^{६२} सम्झौताको कार्यान्वयन गर्ने र अनुगमन गर्ने सम्बन्धमा कुनै प्रावधान त्यसमा परेको थिएन। हुन त सम्झौतामा परेका मानवअधिकारसम्बन्धी प्रावधानहरूको

^{५५} सम्झौताको पूर्ण पाठ नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा सं.रा. विकास कार्यक्रमले निकालेको अन्तरिम संविधानको अनुसूचीका रूपमा www.nic.gov.np/download/interim-constitution.pdf मा उपलब्ध छ।

^{५६} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ५.२.३ र ७.३.२।

^{५७} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ५.२.५।

^{५८} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ५.२.२ र ५.२.७।

^{५९} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ३.४। दण्डहीनतालाई दुरुत्साहित नगर्ने प्रतिज्ञा पनि धारा ७.१.३ मा परेको छ।

^{६०} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ७.१.३।

^{६१} अन्तरिम संविधान, धारा ३३। बृहत् शान्ति सम्झौतामा वेपत्तासम्बन्धी आयोग गठन गर्नेबारे प्रस्ट प्रावधान नपरे पनि “सात राजनैतिक दल र नेकपा (माओवादी) का उच्च तहका नेताहरूबीच १८ नोभेम्बर २००६ मा भएको बैठकको निर्णयमा चाहिँ परेको थियो थियो” जुन कुराको उल्लेख बृहत् शान्ति सम्झौतामा गरिएको छ। सम्झौतामा भनिएको छ: “राज्य र माओवादीका तर्फबाट विगतमा वेपत्ता पारिएका भनिएका नागरिकहरूका बारेमा छानबिन गर्न र उनीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न एउटा उच्चस्तरीय आयोग गठन गरिनेछ।” त्यहाँ सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको प्रावधान पनि राखिएको छ। त्यसको विवरण <http://peace.gov.np/admin/doc/covers%20and%20con.pdf> मा उपलब्ध छ।

^{६२} सम्झौतावार्ता गर्ने टोलीमा अथवा बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नेमा वा साक्षी बस्नेमा एक जना पनि महिला परेका थिएनन्। “Women’s participation in peace negotiations: Connections between presence and influence”, United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), सेप्टेम्बर २००९। यो पनि हेर्नुहोस् “Negotiating Peace in Nepal: Implications for Justice”, ICTJ, जून २००९।

अनुगमन मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गर्ने भनिएको थियो, तर उनीहरूका कुरा सुन्नुपर्ने बाध्यता कसैलाई थिएन।^{९३} कारवाही गर्ने सम्बन्धमा पनि सम्झौता मौन थियो र त्यसको ठाउँमा मेलमिलाप तथा क्षतिपूर्तिमा जोड दिइएको थियो। न्याय सम्बन्धमा समावेशी र छलफलमा आधारित प्रक्रिया अपनाउनुको सट्टा सम्बन्धित पक्षहरू भित्रिभित्रै कुरा मिलाउन चाहन्छन् भन्ने कुराको सङ्केत सुरुमै मिलिसकेको थियो।^{९४}

जिम्मेवारी सकार्न लगाउन र दण्डहीनता समाप्त पार्न ठोस कारवाही गर्नुको सट्टा कुरा मात्र गर्नाले एउटा परिपाटी बस्न गएको छ। सन् २००९ को जून महिनामा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले उस बेला एमालेद्वारा नेतृत्व गरिएको सरकारलाई अनेकौं मुद्दामा आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई सरकारले कार्यान्वयन नगरेकोमा सिकायत गर्दै पत्र पठाएको थियो।^{९५} एउटा ठूलो अखबारले नोभेम्बर महिनामा मन्त्रिमण्डलले अन्ततः आयोगका ५०० सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने निर्णय लियो भनी समाचार दियो। तर त्यसको भोलिपल्ट सरकारले त्यस समाचारको खण्डन गर्नुबाहेक केही गरेन।^{९६}

यसको मतलब यसबारे ठ्याम्मै प्रगति भएको छैन भन्ने होइन। सरकारले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता व्यक्तिबारे आयोग बनाउने ऐनको मस्यौदा प्रस्तुत गरेको छ।^{९७} त्यसको विधेयक संविधानसभाको चुनाव हुनुअघि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले तयार पारेको थियो। जनस्तरमा छलफल नगरिकनै त्यो तयार पारिएकोमा र त्यसमा क्षमादानको प्रावधान राखिएकोमा त्यसको आलोचना भएको थियो। चुनावपछि मन्त्रालयले एकीकृत नेकपा

(माओवादी) को नेतृत्वको सरकारको पालामा छलफल थाल्यो^{९८} र मे २००९ मा एमाले नेतृत्वको गठबन्धन सरकार आएपछि त्यसबारे धेरै बैठकहरू बसेका छन्।^{९९}

त्यो हेरी बेपत्ता व्यक्तिहरूबारेको आयोग सम्बन्धमा निकै काम भएको छ र त्यसका समस्याहरू पनि थोरै छन्। सन् २००७ को जून महिनामा सर्वोच्च अदालतबाट भएको महत्त्वपूर्ण फैसलाले धेरै ठूलो काम गरेको छ।^{१००} त्यस फैसलाले प्रक्रियालाई छिटछिटो अघि बढाउन नसके पनि मानवअधिकार सङ्गठनहरूलाई रेखदेख गर्ने निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका प्रदान गरेको छ। नोभेम्बर २००८ मा मन्त्रिमण्डलको निर्णयपछि एकीकृत नेकपा (माओवादी) नेतृत्वको सरकारले प्रत्येक बेपत्ता व्यक्तिको परिवारलाई अन्तरिम राहतस्वरूप एक लाख रुपियाँ दिन थालेको थियो।^{१०१} फेब्रुअरी २००८ मा सरकारले बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध मान्ने र त्यस सम्बन्धमा आयोग बनाउने विधेयक प्रस्तुत गरेको थियो। तर संसदमा छलफल नगरिकनै र व्यापक परामर्श नगरिकनै अध्यक्षद्वारा ऐन ल्याउन

^{९५} जनवरी २००९ मा एकता केन्द्र (मसाल) नेकपा (माओवादी) मा मिलेपछि नेकपा (मा) को नाम एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) भएको छ। यस रिपोर्टमा पार्टी एकीकरण हुनुभन्दा अगाडिका लागि “नेकपा (मा)” र एकीकृत भएपछिका लागि “एनेकपा (मा)” भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको छ। त्यसका साथै नेकपा (मा) को नेतृत्वमा बनेको गठबन्धन सरकार र त्यसपछिको समय जनाउनलाई पनि एनेकपा (मा) शब्दावली नै चलाइएको छ।

^{९६} डिसेम्बर २००७ र डिसेम्बर २००९ का बीचमा पाल्पा, धनकुटा, नेपालगन्ज, धनगढी, हेटौडा, ललितपुर, उदयपुर, रामेछाप, जुम्ला र दाङमा परामर्श बैठक भए। काठमाडौंमा राष्ट्रिय तहको एउटा र अन्य तीनवटा विषयगत परामर्श बैठक आयोजना गरिएका थिए।

^{१००} सुरक्षा बलले बेपत्ता पारेका मानिसहरूको तर्फबाट बन्दी प्रत्यक्षीकरणका लागि दिइएका दर्जनौं निवेदनहरूका आधारमा अदालतले ट्रन्डका दौरान “जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको” छानबिनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसारको आयोग स्थापना गर्न, बलजफ्ती बेपत्ता पार्ने कामलाई अपराध मान्ने कानून बनाउन, त्यस्तो काममा संलग्न हुनेहरू विरुद्ध मुद्दा चलाउन र पीडित परिवारलाई यथोचित राहत प्रदान गर्न सरकारलाई आदेश दिएको थियो।

^{१०१} ट्रन्डमा मारिएका व्यक्तिको परिवारजन र आन्तरिक रूपले विस्थापित भएका व्यक्तिका निम्ति सरकारले राहत सेवा उपलब्ध गराउँदै आएको छ। मृतकका परिवारले मे २००८ मा विश्व बैंकबाट स्वीकृत प्राप्त आपतकालीन शान्ति सहयोग आयोजना (आशासत्र) अन्तर्गत रु. १ लाखको सहयोग पाएका छन्, त्यसमा रु. ९ लाख थपेर रु. १० लाखसम्म पुन्याई सो रकम पछि बाँडिने वचन पनि दिइएको छ। शान्ति मन्त्रालयको वेबसाइटमा डिसेम्बर २००९ सम्म प्रसारित सूचनाअनुसार सो आयोजनाअन्तर्गत आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्ने परिवारहरूको सङ्ख्या ११,०३८ थियो। सहयोग प्राप्त गर्ने व्यक्तिको नामको पूर्ण सूची www.epsp.gov.np/eng/index.php?page=deceased_main मा उपलब्ध छ। धेरै राहत पाउनका लागि बेपत्ता व्यक्तिका परिवारहरूले समेत आफूलाई मृतकको परिवार भनी दर्ता गराएको कुरा केही सङ्घसंस्थाहरूले उल्लेख गरेका छन्। १५ जनवरी २००९ सम्ममा ५२,१६० आन्तरिक विस्थापित व्यक्तिहरू (१४,०३१ परिवार) को पहिचान भइसकेको थियो र नेपाल शान्ति कोषको विशेष कार्यक्रमअन्तर्गत उनीहरूलाई रु. ३७ करोड बाँडिएको थियो। “नेपाल शान्ति कोष चौमासिक प्रगति प्रतिवेदन: पाँचौं प्रतिवेदन (१६ सेप्टेम्बर २००८-१५ जनवरी २००९)”, शान्ति कोष सचिवालय, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, २८ फेब्रुअरी २००९, www.peace.gov.np/admin/doc/Part%20PRV%20v2.pdf मा उपलब्ध छ।

^{९३} बृहत् शान्ति सम्झौता, धारा ९.१ र ९.४।

^{९४} उदाहरणका लागि माओवादी र मूलधारका राजनैतिक पार्टीहरूबीच २२ नोभेम्बर २००५ मा भएको बाह्रबुँदे समझदारीपत्रमा भनिएको छ: “विगतमा दलहरूका बीच भएका अनुपयुक्त व्यवहारको सन्दर्भमा दलविशेषले आपत्ति जनाएका र छानबिनको माग गरेका घटनाहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने र दोषी पाइएमा दोषीलाई कारवाही गरी सार्वजनिक रूपमा जानकारी गराउने साझा प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। अब उपरान्त दलहरूबीच समस्या उत्पन्न भएमा सम्बन्धित तह वा नेतृत्व तहमा छलफल गरेर संवादको माध्यमबाट समस्याहरूको समाधान गर्ने समझदारी भएको छ।” <http://peace.gov.np/admin/doc/cover%20and%20con.pdf> मा यो उपलब्ध छ।

^{९५} “प्रधानमन्त्री नेपाललाई ज्ञापनपत्र”, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, २६ जून २००९।

^{९६} Govt to act on NHRC recommendations – a positive step: NHRC chief”, *Republica*, २४ नोभेम्बर २००९। हेर्नुहोस्, “Govt refutes report on action against security officers”, *nepalnews.com*, २५ नोभेम्बर २००९।

^{९७} सन् २००७ मा अन्तरिम सरकारले यातनालाई अपराध मान्ने विधेयक तयार पारेको थियो, तर त्यसलाई कहिल्यै बाहिर ल्याएन। १७ डिसेम्बर २००७ मा सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम संविधानअनुसार तथा यातना विरुद्धको महासन्धिदेखि सिर्जना गरेको राष्ट्रिय दायित्वअनुरूप यातनालाई अपराध मान्न सरकारलाई आदेश दिएको थियो। सरकारले उक्त आदेशलाई अझसम्म पालना गरेको छैन। “Criminalize Torture”, *Advocacy Forum*, २६ जून २००९। www.advocacyforum.org/downloads/publications/criminalize-torture-june26-report-english-final.pdf मा उपलब्ध छ।

खोजिएकोले त्यो विवादास्पद रह्यो। त्यसका आलोचकहरूले सरकारले प्रजातान्त्रिक प्रक्रियालाई बेवास्ता गरेको र माओवादी ज्यादतीलाई छानबिनको दायरामा ल्याउन नखोजेको आरोप लगाए।^{१०२} संसदबाट अनुमोदन नहुनाका कारण त्यो अध्यादेश स्वतः खारेज भयो। एमाले नेतृत्वको सरकारले अक्टोबर २००९ मा प्रस्तुत गरेको विधेयक भने त्यसमा कतिपय अङ्ग नपुगेकोले अधुरो नै रहेको छ।^{१०३}

दुवै आयोगबारे ऐन आउन नसकेको यो तथ्य द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूबारे मौजुदा अदालतमा मुद्दा नचलाउने एउटा बहाना बनेको छ। द्वन्द्वको समयमा र त्यसपछि भएका ज्यादतीका गम्भीर अपराधमा कसैमाथि पनि कारवाही गरिएको छैन। प्रहरीले यतिखेर द्वन्द्वकालमा नागरिकहरूको हत्या गरिएको र उनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको अपराधबारे ६५ वटा उजुरी दर्ता गरेको छ। तर उजुरी दर्ता गर्नलाई पीडितहरू र मानवअधिकार सङ्गठनहरूले ठूलो प्रयत्न गर्नुपरेको थियो र कतिपय अवस्थामा अदालतको आदेशबाट मात्रै उजुरी दर्ता गरिएका थिए।^{१०४} पक्राउ पुर्जी जारी गरिएका केही मुद्दाहरूमा मैना सुनारको मुद्दा पनि एउटा हो, तर कसैलाई पनि हिरासतमा लिइएको छैन।^{१०५} अरू कैयन् उजुरीबारे त कुनै अनुसन्धान नै गरिएको छैन। कानूनतः यस्ता उजुरीबारे अनुसन्धान गरिनुपर्दछ। तर धेरैजसो प्रहरी अधिकृत र न्यायाधीशहरू त्यस्ता उजुरीलाई “राजनीतिक मुद्दा” भन्ने गर्छन् र त्यसबारे अघि बढ्न नसकिने बताउँछन् वा सत्य निरूपण तथ्य मेलमिलाप आयोगले हेर्नुपर्ने मुद्दा भन्छन्।^{१०६}

^{१०२} “Maoists are laying disappearances blame at state’s door”, *The Himalayan Times*, १० फेब्रुअरी २००९ र “Politics of ordinance”, *ekantipur.com*, २३ मार्च २००९। अध्यादेशको पाठ शान्ति मन्त्रालयको वेबसाइट www.peace.gov.np/admin/doc/Dis-Ord-Eng.pdf मा उपलब्ध गराइएको थियो।

^{१०३} जून २००९ को मस्यौदामा कानुनी परिभाषा त्रुटिपूर्ण भएका कारण तथा न्यूनतम र अधिकतम सजाय नतोकेका कारण त्यसको आलोचना भएको थियो। “इन्टरन्यासनल कोर्ट अफ जुरिस्टस्ले बेपत्तासम्बन्धी विधेयकमा संशोधनको माग” शान्ति तथा पुनर्निर्माणमन्त्री रकम चेम्जोङलाई बुझाइएको पत्रका साथ प्रेस विज्ञप्ति, १६ जुलाई २००९; “नेपाल: बेपत्ता व्यक्तिहरू सम्बन्धी (अपराध र सजाय) बारे संयुक्त ज्ञापनपत्र एकाउन्टेविलिटी वाच कमिटी, एडभोकेसी फोरम, एमनेस्टी इन्टरन्यासनल, एसियन फेडरेसन अगेन्स्ट इन्भोल्युन्टेरी डिसएपिरेन्सेस (एएफएडी), हुमन राइट्स वाच, आईसीजे, आईसीटीजे, इन्सेक, ३० अगस्ट २००९। अधिकांश आलोचनाहरू पछिल्लो मस्यौदाबारे पनि लागू हुन्छन्। मस्यौदामा अधिकतम सजायको प्रावधान राखिएको भए तापनि न्यूनतम सजायको प्रावधान भने राखिएको छैन। त्यसबाहेक आयोगको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धमा पनि चासो व्यक्त गरिएका छन्।

^{१०४} एडभोकेसी फोरम र हुमन राइट्स वाचले यी मुद्दाहरूका बारेमा सविस्तार जानकारी “Waiting for Justice” र “Still Waiting for Justice”, मा सङ्कलन गरेका छन्, दुवै माथि उल्लेखित।

^{१०५} अभियोग लागेका एक जना व्यक्ति निरन्जन बस्नेतले सेप्टेम्बर २००९ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको शान्ति सेनामा खटिएर नेपाल छाडेका थिए। थप छलफल तल हेर्नुहोस्।

^{१०६} “Still Waiting for Justice”, एडभोकेसी फोरम एन्ड हुमन राइट्स वाच, माथि उल्लेखित पृ. २७, ३४। सुरक्षाकर्मीबाट मारिएकी केटीका पिताले भने:

ख. सेना

सुरक्षा बलबाट गरिएका युद्ध अपराधमा धेरै व्यक्तिहरूमाथि कारवाही चलाउन सकिने यथेष्ट सम्भावना छन्। केही जिल्लामा भएका यातना र बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको प्रकृति हेर्दा त मानवता विरुद्धको अपराधमा नै मुद्दा चलाउन सकिने मजबुत आधारहरू छन्।^{१०७} तर पनि ती अपराध सिद्ध गर्नलाई प्राथमिक तवरमा दुईवटा तगाराहरू छन्। पहिलो, हत्या र बलात्कार जस्ता अपराधबारे नेपालको कानूनमा व्यवस्था गरेको भए तापनि द्वन्द्वको समयमा व्यापक तवरमा भएका यातना दिने र बेपत्ता पारिने अपराध कर्मलाई नेपालको कानूनले अपराध मान्न बाँकी नै छ। मानवता विरुद्धको अपराधलाई प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले ओगटेको छ र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले अपराध मानेको छ (तल हेर्नुहोला), तर यसअन्तर्गत नेपालको अदालतमा आजसम्म मुद्दा चलाइएको छैन। दोस्रो र अझ महत्त्वको कुरा के हो भने सेनाले आफनानिम्ति बनाएको कानूनलाई चुनौती दिने र उनीहरू विरुद्ध अदालतमा मुद्दा चलाउने विषयमा हिचकिचाहट गरेको छ। सैनिक कानूनको परिधिभित्र नपर्ने अन्य सुरक्षा अधिकृतहरूको मामिलामा समेत यही कुरा लागू हुने गरेको छ। सुनियोजित तरिकाले सुरक्षा बलद्वारा गरिएका कैयन् अपराधहरूको बलियो सबुद प्रमाण हुँदाहुँदै पनि मानवअधिकार हनन गरेकामा कुनै पनि उच्च सैनिक अधिकारीलाई कैद सजाय दिइएको छैन।^{१०८}

मानिसलाई बेपत्ता पारेको, गैरन्यायिक तरिकाले मारेको, यातना दिएको, धम्क्याउने गरेको र “गैरकानुनी किसिमले हिरासतमा राखेको” आदि अपराध गरेको अभियोग आफूमाथि लागेको कुरा सेना स्वीकार्दछ।^{१०९} सेनाको भनाइमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग,

“प्रहरीले यहाँ सधैं भन्ने गर्छन्, ‘मैले सेनाका अधिकारीहरूको बर्खिलाफमा केही पनि गर्न सकिदैन।’ जिल्ला प्रहरी प्रमुखले सीधै भने: ‘सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नबनुजेल म केही पनि गर्न सकिदैन।’” क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, मे २००९।

^{१०७} अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानमा परिभाषित गरिएबमोजिम, “मानवता विरुद्धको अपराध गैरसैनिक जनसमुदाय विरुद्ध जानाजान लक्षित व्यापक वा योजनाबद्ध आक्रमणको हिस्साको रूपमा गरिएको देहायको जुनसुकै कार्य (“हत्या”, “यातना” र “व्यक्तिहरूलाई बलात बेपत्ता पार्नु” लगायत) पर्दछन्... “कुनै पनि गैरसैनिक जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित आक्रमण” भन्नाले कुनै पनि गैरसैनिक समुदायका विरुद्ध... त्यस्तो कुनै राज्यको वा सङ्गठनको नीतिअनुसार वा सोको विस्तारका लागि पटक-पटक गरिने कारवाहीलाई जनाउँछ।” बर्दिया घटनाबारेको रिपोर्टमा सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपालले जबरजस्ती बेपत्ता पारिने कार्यलाई मानवता विरुद्ध अपराध भनी स्वीकारेको छ, तर त्यस्तो अपराध भएको निष्कर्ष भने निकालेको छैन। “Conflict-related Disappearances in Bardiya District”, OHCHR-Nepal, माथि उल्लेखित पृ. २४, ६९। मानवता विरुद्धको अपराधलाई नेपालको कानूनअन्तर्गत फौजदारी अपराध मानिएको छैन।

^{१०८} सैनिक अदालतले दुई जना मध्यम स्तरका अधिकृतहरूलाई हिरासतमा राखे सजाय दियो, ती अधिकृतहरू थिए, मैना सुनारको हत्यामा संलग्न रहेका प्रमुख सेनानी रवि खत्री (पछि उनी महासेनानीमा बढ्दा भए) र दौरम्बा नरसंहारमा संलग्न सेनानी राममणि पोखरेल।

^{१०९} “मानवअधिकार पत्रिका २००८”, नेपाली सेनाको मानवअधिकार निर्देशनालय, जून २००८, पृ. ६२।

मानवअधिकारसम्बन्धी उच्च आयुक्तको कार्यालय, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस तथा अन्य संस्थाहरूले उठाएका ४३०० वटा मुद्दाहरूमध्ये ६० प्रतिशत मुद्दाका सम्बन्धमा “स्पष्टीकरण” र “औचित्य पुष्टि” सहित सम्बन्धित पक्षलाई सेनाले जानकारी गराएको थियो।^{११०} तथापि बहुसङ्ख्यक मुद्दाहरूबारे सेनाले कुनै विवरण सार्वजनिक गरेको छैन र सेनाले दिएको “औचित्य पुष्टि” मा अमुक व्यक्ति गोली हानाहानमा मारिएको भन्ने मात्रै पुष्टि गरिएको हुन्छ अथवा त्यस्तो घटना भएकै थिएन भनेर इन्कारी गरिएको हुन्छ।^{१११}

सेनाले प्रहरीद्वारा गरिने अनुसन्धानमा सघाउन वा अदालतको आदेशअनुसार गर्न इन्कार गरेको छ र गम्भीर अपराधका अभियुक्तहरू केहीलाई बढुवा दिएको छ। उदाहरणका लागि, मैना सुनारको मुद्दामा पक्राउ गरिनुपर्ने कर्णेल बन्नी खत्रीलाई नेपाली सेनाको मुख्यालयमा सैनिक गुप्तचर विभागमा बहाली गरियो।^{११२} अर्का अभियुक्त निरञ्जन बस्नेतलाई संयुक्त राष्ट्र शान्ति सेनामा पठाइयो (तल हेर्नुहोला)। त्यसैगरी, बर्दियामा मानिस बेपत्ता गराउने घटनाका मुख्य अभियुक्तलाई बढुवा दिइयो।^{११३} मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई बर्दिया घटनाबारे अनुसन्धान भइरहेको आश्वासन सेनाले दिएको छ, तर त्यसबारे कुनै जानकारी सेनाले उपलब्ध गराएको छैन।^{११४} सेनाद्वारा व्यापक तवरमा प्रदर्शित गैरकानुनी व्यवहार र सैन्य उद्देश्यप्राप्तिसित त्यसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध अनि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सेनाले मुख लुकाउनुपर्ने सम्भावनाले गर्दा सेनाले बाहिरबाट गरिने अनुसन्धानलाई रोक्न यत्रोविधि प्रयास गरेको हो।

ग. माओवादीहरू

बेपत्ता र हत्याका घटनाको जिम्मेवारी लिने मामिलामा माओवादीहरू सुरक्षा बलभन्दा बढी हक्की छन्।^{११५} इन्कारी जनाउनुको सट्टा वा घटनाको झूटो विवरण दिनुको सट्टा माओवादीहरूले बरु घटनाको औचित्य पुष्टि गर्ने प्रयास गरेका छन् र केही घटनाको सन्दर्भमा “गलती भएको” स्वीकार गरेका छन्। त्यसभन्दा पतिर उनीहरूको

चाला पनि सेनाको भन्दा फरक रहेको छैन। उनीहरूले आन्तरिक तवरमा आफ्नै हिसाबले छानबिन गराएका छन्, तर घटनाका जिम्मेवार ठहरिएका प्रभावशाली व्यक्तिहरू विरुद्ध ठोस कारबाही भने गरेका छैनन् र प्रहरी वा न्यायपालिकालाई सघाउन इन्कार गरेका छन्।

उदाहरणार्थ, जून २००५ मा चितवनमा बमविस्फोट गराए लगत्तै प्रचण्डले वक्तव्य निकालेर त्यसको जिम्मेवारी लिएका थिए र त्यस घटनाबाट आफू स्तब्ध भएको तथा त्यस्तो किसिमको आक्रमण गर्ने नीति आफ्नो पार्टीको नभएको बताउँदै समवेदना व्यक्त गरेका थिए।^{११६} त्यस घटनामा ३५ जना गैरसैनिक नागरिकहरूको ज्यान गएको थियो। माओवादीहरूले आन्तरिक छानबिन गराएका थिए र त्यो घटना “गम्भीर गलती” भएको छानबिनको निष्कर्ष रहेको थियो। त्यस घटनाका जिम्मेवार पाँच जनालाई निलम्बन गरिनुपर्ने पनि सिफारिस गरिएको थियो र ती पाँच जनालाई थुनामा राखेर “श्रम शिविर” मा पठाइएको सूचना पनि उनीहरूले मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई दिएका थिए।^{११७} कालान्तरमा माओवादीहरूले पाँच जनामध्ये चार जनाको नाम सार्वजनिक गरे तापनि उनीहरूले प्रहरी अनुसन्धानलाई सघाउन सरासर इन्कार गरे। उनीहरूले आफ्नो प्रारम्भिक प्रतिक्रियामा “जनता” तथा मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई फुस्ल्याउन सके, तर त्यसपछि उनीहरूले केही गरेनन् र त्यसको परिणाम पनि भोग्न परेन। वास्तवमा प्रचण्डले शक्तिशाली जनमुक्ति सेनालाई बेखुस तुल्याउने कुनै काम नै गर्नुपरेन।

बर्दियामा चौध जनालाई बेपत्ता पारेको आरोपप्रति उनीहरूले जनाएको प्रतिक्रियाको नतिजा पनि खासै केही निस्केन। तर त्यसका अन्य कारणहरू थिए। माओवादीहरूले मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयसमक्ष चौध जनामध्ये बाह्र जनालाई जनकारबाहीअन्तर्गत मारेको स्वीकारे, तर अरू दुई जनाको जिम्मा भने लिएनन्।^{११८} मारिनेहरू सुराकी भएकाले वा अपराधी भएकाले “जनअदालत” को फैसलाबमोजिम मारिएका थिए भन्ने माओवादीहरूले सार्वजनिक रूपमा घोषणा गरेका वा सम्बन्धित परिवारलाई उसै बेला बताएका कुरा यसबाट पुष्टि हुन्छ। उदाहरणका लागि, त्यसरी मारिनेमध्ये एक जनाकी पत्नीलाई घरमा आएर माओवादी कार्यकर्ताले अखबारको समाचार देखाउँदै भनेको थियो: “भएको यही हो। छिमेकीहरूले आएर उनको विरुद्धमा उजुर गरेका थिए र हामीले झुन्ड्याएर मान्यौं।”^{११९}

माओवादीहरूले उनीहरूका हिसात्मक क्रियाकलाप विद्यमान कानूनको दायराबाहिर रहेको पहिल्यैदेखि सङ्केत दिएका थिए। त्यो

^{११०} “मानवअधिकार पत्रिका २००८”, नेपाली सेनाको मानवअधिकार निर्देशनालय, जून २००८, पृ. १४।

^{१११} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ताहरू, मे-जून २००९। सेनाले कम्तीमा १७५ जवानहरूलाई पद घटुवा गर्दै १० वर्षसम्मको जेल सजाय थपसमेत गरेको छ, तर कसलाई के सजाय दिइएको छ सोको जानकारी भने सेनाले बाहिर ल्याएको छैन। “Nepal’s post-war culture of impunity”, BBC News, १ मार्च २००९, सेनाका प्रवक्ता सहायक रथी रमिन्द्र छेत्रीद्वारा दिइएको वक्तव्यको आधारमा। त्यसैगरी फेब्रुअरी २००९ मा सेनाले ६६ जनालाई मानवअधिकार उल्लङ्घन गरेबापत कारबाही गरेको दावी गरेको छ। क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको धर्मराउँदो शान्ति प्रक्रिया*, माथि उल्लेखित पृ. २१ (पादटिप्पणी १२५)।

^{११२} उनको सेवाअवधि बढाउने सेनाको अनुरोधलाई रक्षा मन्त्रालयले अस्वीकार गरेपछि, मे २००९ मा उनलाई अवकाश दिइएको बताइन्छ।

“Accused in Maina’s killing pensioned off”, *Republica*, २८ मे २००९।

^{११३} “थारू संहारकलाई सम्मान”, *हिमाल खबरपत्रिका*, १६ जुलाई २००९।

^{११४} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, मे २००९।

^{११५} ध्यानयोग्य कुरा के छ भने तुलनात्मक रूपले माओवादीहरूका विरुद्ध औपचारिक रूपमा थोरै अभियोग लागेको छ। विरोधीहरूलाई धम्काउने र सताउने काम उनीहरूबाट जारी रहेकाले पनि यस्तो भएको हो भन्नेमा शङ्का छैन।

^{११६} “Attacks against public transportation in Chitwan and Kabhrepalanchok districts: Investigation report”, OHCHR-Nepal, माथि उल्लेखित, अनुच्छेद ३८।

^{११७} ऐ.ऐ., अनुच्छेद ४१।

^{११८} “Conflict-related Disappearances in Bardiya District”, OHCHR-Nepal, माथि उल्लेखित पृ. ५३।

^{११९} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, बर्दिया, मे २००९।

सन्देश युद्धविरामको अवधिमा र उनीहरूले छुट्टै कानुन नअपनाउने कबुल गरेपछि पनि प्रवाहित भइरह्यो। माओवादी कार्यकर्ताहरूले गम्भीर अपराध गर्न छाडेका छैनन् र माओवादी पार्टीले उनीहरूलाई संरक्षण दिने काम पनि गरिरहेकै छ। अप्रिल-मे २००८ मा व्यापारी रामहरि श्रेष्ठलाई अपहरण गरेर जनमुक्ति सेनाको चितवनस्थित शिविरमा लगी यातना दिएर मारिएको चर्चित काण्डमा जनमुक्ति सेनाको तेस्रो डिभिजनका भूतपूर्व कमान्डर कालीबहादुर खाम “विविध” को संलग्नता रहेको थियो। विविधलाई भेटी सोधपुछ गर्ने प्रहरीको अनुरोधलाई माओवादीहरूले अस्वीकार गरे।^{१२०} किनभने माओवादीको दावीअनुसार उनीहरूले गराएका आन्तरिक छानबिनमा विविध निर्दोष पाइएका थिए।^{१२१} माओवादीहरूले विविधलाई पार्टी केन्द्रीय समितिमा पुनःस्थापित गर्नुका साथै पछि मे २००९ मा उनलाई जनमुक्ति सेनाको पाँचौँ डिभिजनको कमान्डर नियुक्त गरे।^{१२२} त्यसैगरी, अक्टोबर २००७ मा भएको पत्रकार वीरेन्द्र साहको हत्यामा हात रहेको शङ्का गरिएका दुई जनालाई बहुवा गरी डिसेम्बर २००९ मा एकीकृत नेकपा (माओवादी) बारा जिल्ला समिति सचिवालयमा नियुक्त गरिएको सुन्नमा आएको छ।^{१२३}

घ. पीडितहरू

द्वन्द्व समाप्त भएपछि पनि घटनाको जिम्मेवारी लिने विषयमा कुनै प्रगति नभएवाट पीडितहरूको असन्तुष्टि बढिरहेको छ। मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालय, अन्य अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनहरूले अपराधका काण्डहरूप्रति ध्यान तान्न निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। तर उनीहरूको प्रयासबाट कुनै परिणाम आउन नसकेकाले जनता अधीर भइरहेछन्।^{१२४}

गैरकानुनी ढङ्गले मारिएका र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारमा पर्न गएको असर अत्यन्त दुःखदायी छ। मूलतः आइमाई, केटाकेटी र वृद्धवृद्धा रहेका त्यस्ता परिवारले कमाएर खाउने व्यक्ति गुमाएका छन्।^{१२५} तिनमध्ये धेरै कृषिमा आश्रित गाउँले परिवार छन्।^{१२६} लडाइँ चलेका बेला त्यस्ता परिवार माओवादी र सेनाको चेपुवामा परेका थिए। एउटा पक्षको मतियार भएको शङ्कामा उनीहरू अर्को पक्षको सिकार बन्न पुगे। लडाइँ सकिँदैमा प्रतिशोधको पुनः सिकार हुने डर हराउँदैन। राज्यको तर्फबाट उत्पीडित हुनेहरूले अत्याचारीहरूलाई विरलै चिनेका थिए र सायद फेरि तिनलाई उनीहरूले देखेनन्। तर माओवादीका हातबाट अन्यायमा पर्नेहरूले अत्याचारीहरूलाई बेलाबखत देखिरहन पर्थ्यो।

यस प्रकारको निराशापूर्ण अवस्थाले तनाव बढाइरहेको छ र अहिले सुषुप्त अवस्थामा रहेको मुठभेडको भावना बढेर फैलन पनि सक्छ। यस्तो परिस्थिति विशेषगरी ती ठाउँहरूमा विद्यमान छ जहाँ सुराकी भनेर चिनिएको मानिस अझै पीडित समुदायकै बीचमा वा नजिक बसिरहेको छ।^{१२७} पीडितहरूका केही सङ्गठित समूहहरूले शान्तिपूर्ण अभियान चलाइराखेका छन् भने केहीले आक्रामक छाँट देखाएका छन्।^{१२८} पीडितहरूले विद्रोहको झन्डा उचाल्ने सम्भावना अत्यन्त थोरै छ, किनभने उनीहरू यसै पनि अतिशय निमुखा पृष्ठभूमिका छन्। तर उनीहरूका असन्तुष्टि जातीय तथा क्षेत्रीय अधिकारका सवालहरूसित जोडिन सक्छ, जुन सवालको वरिपरि जुझारु आन्दोलनहरू विकसित भइरहेछन्।^{१२९}

अग्रलक्षी सक्रियताको पनि आफ्नै किसिमका खतरा छन्। सुरक्षा बल अथवा माओवादीहरू मुछिएका मुद्दालाई अघि बढाउने काममा लागेका मानवअधिकारकर्मी र तिनका परिवारलाई सताउने काम

धेरै गुनासो रहेको प्रस्ट हुन्छ। “Maoist victims lock NHRC office”, *The Himalayan Times*, १५ डिसेम्बर २००८।

^{१२५} बेपत्ताहरूमध्ये आदिवासी जनजाति र मधेसी समुदायका व्यक्तिहरू धेरै छन्। “Families of Missing Persons in Nepal: A Study of Their Needs”, ICRC, माथि उल्लेखित पृ. २।

^{१२६} इन्सेकका अनुसार द्वन्द्वका दौरान नेपालका ७५ जिल्लाहरूमध्ये ७३ जिल्लामा मानिसहरू मारिए, सबभन्दा धेरै मानिस मारिएको घटना मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रमा भएको थियो। कम्तीमा एक दर्जन जिल्लामा दुई सयभन्दा बढी सङ्ख्यामा मानिसहरू मारिएका थिए। मारिएका मध्ये २,३८१ जना “कृषि मजदुरहरू” थिए, १,४५६ जना “पहिचान हुन नसकेका” थिए भने “राजनीतिक कार्यकर्ताहरू” को सङ्ख्या ५,७१७ थियो। “जनयुद्धका बेला राज्य र माओवादीको तर्फबाट मारिएकाको सङ्ख्या (१३ फेब्रुअरी १९९६-३१ डिसेम्बर २००६)” का लागि “Families of Missing Persons in Nepal: A Study of Their Needs”, ICRC पनि हेर्नुहोस्, माथि उल्लेखित पृ. २। बेपत्तामध्ये धेरैजसो गाउँले पृष्ठभूमिका किसानहरू रहेको त्यसमा उल्लेख छ।

^{१२७} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ताहरू, बर्दिया, धादिङ, लमजुङ, मोरङ, मे-जून २००९।

^{१२८} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ताहरू, गुलरिया, मे २००९।

^{१२९} राज्यको तर्फबाट बेपत्ता पारिएकामध्येका १५ प्रतिशत पीडितहरूले उनीहरूको मुद्दाको सुनुवाइ नभएमा सशस्त्र विद्रोहमा उत्रिने बताए। “An assessment of the needs of families of the Missing in Nepal”, Post-war Reconstruction and Development Unit, University of York, अप्रिल २००९, पृ. ६।

^{१२०} प्रहरीले औपचारिक रूपमा पाँच जना माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई अभियोग लगाएको छ। तिनमा गोविन्दबहादुर बटाला मात्र समातिएका छन् र उनी प्रहरी हिरासतमा छन्। अरूलाई समात्नका लागि स्थानीय माओवादी अगुवाहरूले प्रहरीलाई सहयोग गरेका छैनन्। हेर्नुहोस् “Remarks on pending accountability issues in Nepal”, Richard Bennett, OHCHR-Nepal प्रतिनिधि, माथि उल्लेखित।

^{१२१} “Party acquitted me of Ram Hari murder charge: Kham”, myrepublica.com, २३ जनवरी २००९।

^{१२२} “PLA commanders transferred”, nepalnews.com, २८ मे २००९; “Ram Hari murder accused gets Maoist CC berth”, *Republica*, १५ जनवरी २००९।

^{१२३} “OHCHR concerned about promotion of alleged killers of Birendra Sah”, nepalnews.com, ४ डिसेम्बर २००९। अपहरण गरेलगत्तै साहलाई ४ अक्टोबर २००७ मा मारिएको कुरा त्यस घटनालाई छानबिन गर्न बनाइएको माओवादीहरूको आन्तरिक समितिले स्वीकारेको थियो। “Maoists admit their cadres killed scribe Sah”, ekantipur.com, ५ नोभेम्बर २००७।

^{१२४} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, बर्दिया, धादिङ, लमजुङ, मे-जून २००९। डिसेम्बर २००८ मा माओवादीपीडित सङ्घका कार्यकर्ताहरूद्वारा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कार्यालयमा कब्जा जमाएवाट उनीहरूको राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनहरूप्रति र विशेषतः राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगप्रति

भएको छ र उनीहरूले बदलाको धम्की पाइरहेछन्।^{१३०} विधिको शासन स्थापित गर्ने संस्थाहरूको क्षमता सीमित रहेको बडो असुरक्षित वातावरणमा पीडितहरूले न्याय-निसाफ खोज्नु परिरहेको छ। कारवाहीका लागि उठेको आवाजको कतै सुनुवाइ भइरहेको छैन।

ड. पार्टी दृष्टिकोण

ठूला राजनीतिक पार्टीहरू न्यायको विषयलाई संरक्षण र राजनीतिक सौदाबाजीको बृहत्तर प्रणालीको एउटा हिस्साका रूपमा हेर्ने गर्छन्। फौजदारी मुद्दाहरूलाई यसै थाँती रहन दिएर पार्टीहरूले फौजदारी न्याय प्रणालीमा भयानक राजनीतिक खेलमेल हुने ठाउँ खुला गरेका छन् र यसै फौजदारी मुद्दा फिर्ता लिएर उनीहरू आफैँ पनि त्यसमा सक्रिय भूमिका खेल्न पुगेका छन्।^{१३१}

जिल्लास्तरमा पीडितहरूको चाहना र क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने उनीहरूको अधिकारलाई राजनीतिक भकुन्डो बनाइएको छ। क्षतिपूर्ति पाउने विभिन्न खाले पीडितहरूको नामावली जुन प्रकारले तयार पारिएको छ त्यो हेर्दा पनि यो छर्लङ्ग हुन्छ। नामावली तयार पार्ने कार्यविधि जिल्लापिच्छे फरक थिए। तर धेरै जिल्लामा स्थानीय शान्ति समिति भनिएको जिल्ला तहका बैठकहरूमै लेनदेन र तथ्य सच्याइएका आधारमा नामावली तयार पारिएका छन्। एक जना मानवअधिकार-कर्मीको भनाइमा: “तिनमा असलीभन्दा बढी नकली पीडितहरू परेका छन्।... आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूको नामावली पूरापूर झूटा हो। अरू खाले पीडितहरूमा सके फिफ्टी-फिफ्टी परेका होलान्।”^{१३२} तिनको दृष्टिमा क्षतिपूर्तिको रकमलाई संरक्षण दिने-दिलाउने प्रणालीको खाजा बनाइदैंछ।^{१३३}

यस्तो प्रक्रियाले हत्या र बेपत्ताका घटनाका सिकार बनेका असली पीडितहरूलाई उनीहरूले पाउनुपर्ने राहतबाट कुन हदसम्म विमुख पारेको छ त्यो भन्न गाह्रो छ।^{१३४} तर यस्ता जानकारीबाट राहत रकम उपलब्ध गराउने दाताहरूमा आफूले दिएको रकम सदुपयोग भएनभएको हेर्ने जाँगर आउनुपर्ने हो।^{१३५}

पीडितहरूलाई खुसी पार्ने काममा कुनै पार्टी पछाडि छैनन्, तर सुरक्षा बलले गरेको ज्यादतीका कारण यस मामिलामा

माओवादीहरूको हात केही माथि छ।^{१३६} माओवादीहरूले पीडितहरूका समितिहरू खडा गरेका छन्, बेपत्ता व्यक्तिका बारेमा जानकारी पाउन दबाव दिएका छन् र आफू सरकारमा हुँदाखेरि गरेको निर्णयबमोजिम राहत रकम दिलाउन पीडित परिवारलाई मद्दत गरेका छन्। यस विषयलाई दहोगरी उठाउन उनीहरूले कञ्जुस्याईँ गरेका छैनन्,^{१३७} जस्तो उनीहरूले संविधानसभाको चुनावका बेला धादिङ जिल्लाको जीवनपुरमा गरेका थिए।^{१३८} माओवादी नेता प्रचण्डले चुनावअगाडि जनमुक्ति सेनाको एउटा भेलामा प्रस्तावित राहत रकम केवल “पैसा” नभई राजनीतिकै एउटा भाग भएको बताउँदै भनेका थिए: “हामीले खुला जनसभाहरू गर्दाखेरि शहीदहरूका परिवारलाई राहत रकम पनि दिन सक्थौँ भने त्यो हाम्रो विद्रोहका लागि तयारी हुनेछ। त्यो चुनावका लागि मात्र तयारी नभई विद्रोहका लागि तयारी हुनेछ। त्यसबाट जनतासितको हाम्रो बिग्रँदो सम्बन्धमा सुधार हुनेछ।”^{१३९}

पार्टीहरूको स्वार्थ जे भए पनि त्यसलाई व्यावहारिक तरिकाले हेर्नुमै केही पीडितहरूले आफ्नो कल्याण देखेका छन्। एक जना पीडितको भनाइमा: “माओवादीहरूको प्रयत्नले फाइदा हुन्छ भने म उनीहरूतिरै लाग्छु। लडाइँका बेला पनि हामीले एउटा न एउटा पक्षतिर लाग्नै परेको थियो। अहिले पनि त्यही हो।”^{१४०} यस्तो राहत कार्यबाट पार्टीलाई फाइदा पुग्छ भन्ने भनाइलाई बेवास्ता गर्न सकिँदैन। तर यसले गर्दा राज्यपीडित र माओवादीपीडित भन्ने विभाजन पैदा भएको छ जो पीडितहरूका लागि प्रत्युत्पादक कुरा हो।

क्षतिपूर्तिको रकम दिलाउन र बेपत्ता व्यक्तिको जानकारी पाउन पीडितहरूलाई सहयोग पुऱ्याएबापत प्राप्त हुने फाइदा लिन माओवादीहरू तयार छन्, तर बेपत्ताबारेको जानकारी बाहिर ल्याउनलाई जति बल गर्नुपर्ने हो त्योचाहिँ उनीहरूबाट भएको छैन। किनभने त्यसो गर्दा युद्धकालमा उनीहरूले उचित ठानेर गरेका कार्यहरूउपर छानविन गर्ने ढोका पनि खुल्न जान्छ भन्ने उनीहरूले बुझेका छन्। अन्य पार्टीहरूले पनि युद्धको आफ्नै खाले व्याख्या बमोजिम पीडितहरूको खास-खास समूहहरूलाई काखी च्यापेका

^{१३०} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, मे-जून २००९। यो पनि हेर्नुहोस् “Waiting for Justice”, Advocacy Forum and Human Rights Watch, माथि उल्लेखित।

^{१३१} हेर्नुहोस् माथि खण्ड २.ग।

^{१३२} क्राइसिस ग्रुपसँग कुराकानी, नेपालगन्ज, मे २००९।

^{१३३} ऐ.ऐ.।

^{१३४} परिवारजनले मृत्युको र नाता सम्बन्धको प्रमाणपत्र देखाउँदै स्थानीय अधिकारीहरूलाई अहिले पनि सन्तुष्ट पार्ने कोसिस गर्नुपरिरहेको मुद्दाहरू धेरै छन्। त्यसले गर्दा उनीहरूलाई धेरै सास्ती भएको छ र सरकारले पक्षपात गरेको वा सुरक्षाकर्मीले उक्त कुरामा हस्तक्षेप गरेको आशङ्का उनीहरूमा परेको छ। क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, कास्की, मोरङ, धादिङ, मे-जून २००९।

^{१३५} मे २००९ मा शक्तिखोर भिडियो प्रकाशमा आएपछि माओवादीले केही रकम पार्टी चलाउन प्रयोग गरेको शङ्का विश्व बैंकले माओवादी लडाकूको तलब रोक्न गन्यो (तल पादटिप्पणी १३९ हेर्नुहोस्)। “WB to release \$18m peace grant”, *Republica*, २१ नोभेम्बर २००९।

^{१३६} कास्कीका एक महिलाले भनिन्: “मेरा पति गएपछि मेरा लागि केही बाँकी रहेन। सरकारले हामीलाई माओवादी बनाएको छ। मेरा लागि एक मात्र भरोसा पार्टी हो।” क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, जून २००९। त्यसैगरी “राज्यले जनतालाई बेपत्ता पाउँ लागेपछि माओवादी समर्थकहरूको सङ्ख्या बढ्यो। त्यो राजनीतिक विचारधाराका कारण नभई राज्यको ज्यादतीले गर्दा भएको हो।” क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका पिता, उर्लाबारी, मोरङ, जून २००९।

^{१३७} “Kin of missing to act tough”, *The Himalayan Times Online*, १२ मे २००९।

^{१३८} हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको चुनाव: शान्तिपूर्ण क्रान्ति?*, माथि उल्लेखित, पृ. ५।

^{१३९} प्रचण्ड, जनमुक्ति सेनाको प्रशिक्षण बैठकमा सम्बोधन, शक्तिखोर शिविर, ८ जनवरी २००८, “यस्तो छ माओवादी जनयुद्धको दीर्घकालीन रणनीति”, *नागरिक*, ६ मे २००९। सम्बोधनको विक्षेपण र त्यसको आशय बुझ्नका लागि हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको भविष्य: कसको हातमा?*, माथि उल्लेखित, पृ. ९-११।

^{१४०} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, धार्के, धादिङ जिल्ला, मे २००९।

छन्। उदाहरणका लागि, माओवादी धम्कीका कारण विस्थापित भएकाहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने कामलाई प्राथमिकता दिएर विद्रोहीहरूको गैरकानुनी कार्यबाट सबभन्दा ठूलो मारमा पर्नेचाहिँ आफ्ना पार्टीका समर्थकहरू हुन् भनी उनीहरू देखाउन चाहन्छन्।

न्यायसम्बन्धी उपायहरू विकसित गर्नका लागि सबै पार्टीहरूको ध्याउना संविधान लेखन प्रक्रिया हुनुपर्ने थियो। दुर्भाग्यवश, अहिलेसम्म भएका छलफलमा द्वन्द्वकालमा भएका उल्लङ्घनका घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुन नदिने उपायहरूले खासै ठाउँ पाएको देखिँदैन। मौलिक अधिकारजस्तो महत्त्वको विषयसम्बन्धी मस्यौदाउपरको छलफलमा समेत संविधानसभाका सदस्यहरूको उपस्थिति पातलो थियो। वास्तवमा ठूला विवाद जन्माउने विषयहरू उपरको अधिकारमै संविधान खडा हुनुपर्ने हो।^{१४१} न्यायलाई दीर्घकालीन रूपमा स्थापित गर्नलाई जवाफदेही वहन गर्नुपर्ने व्यवस्था र विधिको शासनलाई टेवा दिने संस्थाहरू निर्माण गरिनुपर्छ अनि त्यसका लागि संवैधानिक आधार प्रदान गर्नलाई गम्भीर ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ।

च. नागरिक समाज

न्यायबारेको छलफलबाट कुनै लाभ नभएको भने होइन। यसउपरको सार्वजनिक छलफलले राजनीतिक एजेन्डाको आयामलाई फराकिलो पारेको छ र त्यसलाई इन्कार गर्ने सम्भावनालाई घटाएको छ। द्वन्द्वकालमा घटित अत्याचारका सबै घटनाका सबुद प्रमाण नपुगे पनि यसबाट ती घटनाबारे सामूहिक ज्ञान बढ्न गएको छ। तर पनि यस संचेतनालाई धनिराख्ने काम हुन सकेको छैन वा त्यसलाई उपयोग गरेर जनदबाव बढाउने वा नीति निर्माणको हदसम्म पुऱ्याउने काम भएको छैन।

मूलधारको मिडिया र अन्य जनमत निर्माताहरू न्यायका बारे धेरैजसो उदासीन रहने गरेका छन् र सुरक्षा क्षेत्रमा व्याप्त दण्डहीनताको संस्कृतिलाई गहिरिएर विश्लेषण गर्न हिचकिचाउँछन्। यो तथ्य महाराजगञ्ज र बर्दियाका घटनाबारे मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयका प्रतिवेदनप्रतिको छिपछिपे प्रतिक्रियाबाट पनि प्रस्ट भएको छ।^{१४२} माओवादीहरूको इरादामा शङ्का उत्पन्न गराइएकोले पनि विगतमा सेना र प्रहरीद्वारा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा ध्यान दिने पत्रकार तथा मानवअधिकार-कर्मिहरू धेरै भएनन्। जे होस्, भौतिक, राजनीतिक र भावनात्मक रूपमा काठमाडौँबाट अति टाढा रहेका समुदायहरूउपर गरिएका अत्याचारबारे बोलिदिने मानिस राजधानीमा नहुनु नौलो कुरा होइन।

खास-खास समूह र स्वार्थमा आधारित न्यायका विषयलाई लिएर नयाँ-नयाँ आन्दोलनहरू देखा परेका छन्। उदाहरणका लागि, ऐतिहासिक विभेदको शोधभर्नाका रूपमा जातीय वा क्षेत्रीय

अधिकारको माग गर्ने सङ्गठनहरूलाई लिन सकिन्छ। तर आधारभूत मानवअधिकारका लागि चाहिने बृहत्तर गठबन्धन भने कमजोर बनेको छ। राष्ट्रिय राजनीतिको सन्दर्भमा शान्तिको खोजी र स्वेच्छाचारी राजतन्त्रको विरोधले सबैलाई एउटा साझा मञ्चमा ल्याएको थियो। तर शान्ति प्रक्रिया अघि बढेपछि भने त्यो साझा सरोकार हराएको छ। धेरै मानवअधिकारकर्मिहरूले पार्टीगत अडान लिन थालेका छन्। मानवअधिकार संरक्षणको विषय भनेको बाहिरिया धाप र पैसामा सञ्चालित गतिविधि हो भन्ने पहिल्यैदेखिको नकारात्मक धारणाले फेरि बल पाउने अवस्था आएको छ।

रोचक कुरा त के भने द्वन्द्वकालमा सेनालाई सघाउ पुऱ्याएकाले मानवअधिकारकर्मिहरूको आलोचनाको पात्र बनेका संयुक्त राज्य अमेरिका र संयुक्त अधिराज्य बेलायतसमेत अरू अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसित मिलेर न्यायको विषयमा राष्ट्रिय सङ्गठनहरूलाई उछिन्दै ठोस कदमको माग गरिरहेछन्। उदाहरणार्थ, महाराजगञ्ज काण्डका मुख्य जिम्मेवार मानिएका उपरथि तोरणजङ्गबहादुर सिंहको बहुवा रोकिनुपर्छ भन्नेमा यिनै अन्तर्राष्ट्रिय पात्रहरू अगाडि थिए।^{१४३} यस अभियानमा केही हप्तापछि मात्र ठूला राष्ट्रिय सङ्गठनहरू आफ्नो आवाज मिसाउन आइपुगे।^{१४४} मैना सुनारको मुद्दामा मुछिएकामध्येका एक निरञ्जन बस्नेतको मामिलामा भने राष्ट्रिय सङ्गठनहरूको प्रतिक्रिया निकै विश्वसनीय थियो। बस्नेत सेप्टेम्बर २००९ मा संयुक्त राष्ट्र शान्ति सेनाबाट निष्कासित भएका थिए (तल हेर्नुहोस्)।

^{१४३} विरोधका बाबजुद सरकारले २४ डिसेम्बर २००९ मा रथिको पदमा बहुवा गर्ने निर्णय गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतले ३ जनवरी २०१० मा बहुवा नगर्न आदेश दियो। “SC continues stay on Toran promotion”, *Republica*, १० जनवरी २०१०।

^{१४४} मानवअधिकार र न्यायको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्ति तथा सङ्गठनहरूको छाता सङ्गठन एकाउन्टेविलिटी वाच कमिटी (ए.डब्ल्यु.सी.) ले उपरथि सिंहको बहुवा हुने पक्का भएपछि मात्र आफ्नो विरोध दर्ता गरयो। “Government urged not to promote Toran”, *myrepublica.com*, २६ नोभेम्बर २००९। उनको बहुवा हुने कुरा कम्तीमा पनि सेप्टेम्बरको अन्त्यमा थाहा भइसकेको थियो। “Toran to be promoted finally”, *myrepublica.com*, २३ सेप्टेम्बर २००९।

^{१४१} ४० भन्दा थोरै सभासद र पत्रकार दीर्घामा पाँच जना पर्यवेक्षकहरू बहसको पहिलो दिन ७ जनवरी २००९ मा उपस्थित थिए, क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी पर्यवेक्षक, डिसेम्बर २००९।

^{१४२} “Media blackout”, *ekantipur.com*, २८ डिसेम्बर २००८।

५. के गर्ने?

क. के कति कारवाही भए

अब ध्यान दिनुपर्ने कुरा भनेको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले खुट्याएका गम्भीर अपराधहरूको कारवाही चलाउनु हो, जसबारे यथेष्ट सबुद प्रमाण जुटेका छन्। मुद्दा छान्ने कुरा महत्वपूर्ण छ। कानुनी र राजनीतिक दुवै हिसाबले कारवाहीलाई सफल बनाउने हो भने बलियो सबुद प्रमाण भएका मुद्दाबाट थालनी गर्नुपर्छ र अभियुक्तको संस्थागत संलग्नतालाई दृष्टिगत गरेर मुद्दा लैदा सकेसम्म सन्तुलन कायम राख्नुपर्छ। सबैलाई एकैचोटि तान्न खोज्दा बदला लिने हिसाबले त्यसो गरिएको भन्ने पर्न सक्छ र कारवाहीको प्रतिरोध पनि हुन सक्छ। त्यसबाट राम्रो आधार भएको मुद्दा पनि बिग्रन सक्छ। नेपालको न्यायप्रणालीको क्षमता सीमित रहेकाले राम्रोसित तयारी गरिएको केही मुद्दाउपरको सुनवाइ त राम्रो हुन सक्ला, तर एकैचोटि धेरै मुद्दाहरूलाई उत्तिकै उत्साहसाथ हेर्न भने अदालतलाई गाह्रो हुन्छ।

यहाँका मुद्दालाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले हेर्न पनि सम्भव छैन। त्यस संस्थाको रोम विधानमा नेपालले हस्ताक्षर नगरेको हुनाले नेपालभित्र गरिएका अपराध वा नेपालको नागरिकद्वारा गरिएको अपराध सो अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दैन। संयुक्त राष्ट्रको सुरक्षा परिषदले केही विषयलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा पठाउन सक्छ, तर नेपालको सन्दर्भमा त्यस्तो असामान्य कदम चालिनु सम्भव छैन।^{१४५}

राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई गम्भीर अपराधसम्बन्धी मुद्दाहरू हेर्न सक्षम बनाउनु नै यस समस्याको दीर्घकालीन समाधान हो। नेपालको फौजदारी न्यायप्रणाली त्रुटिरहित छैन।^{१४६} तर धेरै पर्यवेक्षकहरू

के विश्वास गर्छन् भने तल उल्लेखित तीन कुरामा सुधार ल्याउन सकिनेमा अहिलेसम्ममा खुट्याएका गम्भीर मुद्दाहरूलाई नेपालको फौजदारी न्यायप्रणालीअन्तर्गत सजिलै किनारा लगाउन सकिन्छ:

- **अनुसन्धान र कारवाहीको विशेष एकाइ।** एकदमै उच्च प्राथमिकतामा पर्ने मुद्दाहरूमा पनि राजनीतिक हस्तक्षेप हुन सक्ने र धाकधम्की आउन सक्ने समस्या रहन्छ। त्यस्ता समस्यालाई पन्छाउनका लागि प्रहरी र महान्यायधिवक्ताको कार्यालयमा यस्तै खाले मुद्दाहरू हेर्न भनेर विशेष एकाइहरू बनाउन सकिन्छ। अनुभवी र वरिष्ठ अधिकृतहरू राखेर तथा यथेष्ट स्रोतसाधन उपलब्ध गराएर ती एकाइहरूलाई राजनीतिक कारणबाट सुरुवा खोसुवा हुन नसक्ने बनाई बलियो पारिनुपर्छ।
- **साक्षीको सुरक्षा।** यी मुद्दाहरूमा सबैभन्दा ठूलो खतरा भनेको पीडित पक्ष, साक्षी र वकिलको सुरक्षा हो। साक्षी बनेका व्यक्तिहरू (सुरक्षा बल र जनमुक्ति सेनाका सदस्यहरू समेत) राजीखुसी मुद्दामा सहभागी बन्न सक्नु भनेर उनीहरूलाई सुरक्षित राख्ने बन्दोबस्त गरिनु जरुरी छ।
- **अनुसन्धानको विशेषज्ञता।** प्रहरी तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग दुवैलाई लास उत्खनन, वारदात भएको ठाउँको अनुसन्धान, डीएनए विश्लेषण, गोली र विस्फोटक पदार्थ जाँच गर्ने तालिम र क्षमताको आवश्यकता छ।

सरकारले यी कार्यनिमित्त चाहिने स्रोतसाधनको विचार गरी योजनाको तर्जुमा गर्नुपर्छ र यथोचित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि अनुरोध पठाउनुपर्छ।

ख. असल आयोगको निर्माण

नेपालमा बनेका छानबिन आयोगहरूको कार्य अधुरो तथा अधकल्को रहने गरेको इतिहास छ र यो पक्कै पनि उत्साहवर्धक नजिर होइन। आयुक्तहरू राजनीतिकरणको प्रभावमा पर्ने, छानबिन सतही हुने र अपराधकर्ताहरूले सहयोग गर्न इन्कार गर्ने खतरा छ। मानवअधिकार सङ्गठनहरू र दाताहरूले प्रक्रियामा केही हदसम्म प्रभाव पार्न सकेका छन्, तर माथि उल्लेख गरिएझैं सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्तिहरूबारेको आयोग बनाउने कानुनी मस्यौदा नै त्रुटियुक्त रहेका छन्।^{१४७}

आयोगहरूसामु आइपर्ने सम्भावित अडचनहरूको निराकरण गर्ने कुरामा जोड दिइनुपर्छ। राजनीतिक रूपमा सम्बद्ध आयुक्तहरूको नियुक्ति भएवाट विगतका छानबिनहरू अपूर्ण रहेका छन्। त्यसैले

आधारमा हेरिन्छ। यहाँसम्म कि कागजमा ल्याउने पनि लगाइएको हुँदैन।”
क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, नेपालगन्ज, मे २००९।

^{१४७} हेर्नुहोस् “Disappearances in Nepal: Addressing the Past, Securing the Future”, ICJ, माथि उल्लेखित; “ICJ calls for amendments to Bill on Disappearances”, प्रेस विज्ञप्ति, माथि उल्लेखित र “International Center for Transitional Justice (ICTJ) Comments on Nepal’s Disappearances Ordinance”, ICTJ, १२ फेब्रुअरी २००९।

^{१४५} यसको अतिरिक्त, आई.सी.सी. (अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत) को अधिकार क्षेत्रले १ जुलाई २००२ सम्मको अवधिलाई मात्र ओगट्छ। सरकारले आई.सी.सी.मा हस्ताक्षर गर्ने सम्भावना कम छ। “Maoist, Nepal Army agree on Rome Statute: Not in Nepal”, *Republica*, ९ मार्च २००९।
^{१४६} उदाहरणार्थ, नोभेम्बर २००८ मा देशभरका इयालखानाहरूको आधिकारिक रूपमा बताइएको क्षमता ५,००० जना थियो जति बेला कैदीहरूको कुल सङ्ख्या ८,८१० थियो। तिनीहरूमध्ये ५९.४ प्रतिशत कैदी पुर्पक्षका लागि हिरासतमा राखिएका थिए। हेर्नुहोस् “Inside Prisons and the Rights of Detainees: A Photo Exhibition on Prison Conditions in Nepal”, OHCHR-Nepal, २००८, पृ. ८। International Centre for Prison Studies at King’s College London का अनुसार कुल जनसङ्ख्याको अनुपातमा नेपालमा संसारकै छोटो कम बन्दी सङ्ख्या दर रहेको छ। सन् २००९ को अप्रिलदेखि जूनसम्म देखिएको यातनाको समस्याचाहिँ निकै ठूलो छ। एडभोकेसी फोरमले गरेको अध्ययनमा १,०४७ जना कैदीहरूमध्ये २०.२ प्रतिशतले आफूहरूलाई यातना वा अरु निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिएको अन्तर्वार्तामा बताए, यद्यपि लामो कैद भुक्तान गर्दाखेरि भने त्यो प्रवृत्ति क्रमशः घटेको देखियो। “नेपालमा यातनाको रोकथाम” चौमासिक रिपोर्ट, एडभोकेसी फोरम, अप्रिल-जून २००९। प्रहरीको अनुसन्धानात्मक क्षमता र तौरतरिकामा पनि गम्भीर त्रुटिहरू रहेका छन्। फौजदारी मुद्दा हेर्ने एक जना न्यायाधीशले भनेका थिए, “अभियुक्तको बयान र उसप्रतिको विश्वासका आधारमा फैसला गरिन्छ। सबै फौजदारी मुद्दाहरू अन्तर्वार्ताको

आयुक्तहरू छात्रे प्रक्रिया पूर्णतः पारदर्शी हुनुपर्दछ। त्यसका साथै आयोगमा नागरिक समाज तथा पीडितहरूको प्रतिनिधिहरू समावेश गरिनुपर्छ र सीमान्तीकृत समूह तथा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गराउन पनि बिर्सन हुँदैन। आयुक्तहरूलाई निकै फराकिलो स्वायत्तता दिइनुपर्छ र छानबिन प्रक्रिया अघि बढा आइपर्ने हस्तक्षेप तथा डरनासबाट जोगाउन उनीहरूका लागि निजी सुरक्षाको बन्दोबस्त गरिनुपर्छ। छानबिनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई प्रचारित नगर्ने हो र आयोगका सिफारिसहरूलाई लागू नगर्ने हो भने द्वन्द्वकालमा भएका अपराधउपर आयोगले कारवाही गर्न सक्तैन।

अपराधको पुनरावृत्तिको सन्दर्भमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको निर्माणले के लाभ हुन्छ त्यो कुरा प्रस्ट छैन। अन्तर्राष्ट्रिय सुझावमा अगाडि आएको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अवधारणाबारे आन्तरिक छलफल एकदमै थोरै भएको छ र दक्षिण अफ्रिकाको बहुचर्चित मोडेल त्यसको आधार बनेको छ।^{१४८} सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा बृहत् शान्ति सम्झौतामै परेको छ। तर यसको कार्याधिकार र कार्यक्षेत्र भने छलफलको विषय रहेको छ। नेपाललाई यस्तो आयोग बनाउनुपर्ने खाँचो छ जसले द्वन्द्वपीडितप्रति सहानुभूति राख्नका साथै आफ्नो देशको समाज, संस्कृति र इतिहासलाई पनि राम्रोसित बुझ्नेको होस्। नेपालमा गहिरा विभाजन छन् र कतिपय विभाजन विगतमा हिंसा जन्माउने कारण बनेका थिए र अझै बन्न सक्छन्। तर ती विभाजनहरू लामो समयदेखि सामाजिक-आर्थिक संस्थाहरूमा जरो गाडेर बसेका छन् र ती केवल द्वन्द्वबाट जन्मिएका होइनन्। पीडित तथा अपराधकर्ताहरूले दिने सार्वजनिक बयानहरूका आधारमा अघि बढ्ने मेलमिलापको प्रक्रियामा ती विभाजनहरूलाई कुन हदसम्म वशीभूत राख्न सकिन्छ त्यो भन्न गाह्रो छ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले सूचना सङ्कलन गर्दछ र द्वन्द्वकालमा के भयो त्यसको रेकर्ड (अभिलेख) राख्ने काम गर्दछ, जुन सामग्रीहरू पछि कारवाही चलाइएको अवस्थामा उपयोग हुन सक्नेछन्। सत्य निरूपण आयोगले बयान लिन अपराधकर्ताहरूलाई उपस्थित गराउन फकाउने र डर देखाउने दुवै नीति लिनुपर्ने हुन्छ। दक्षिण अफ्रिकामा पूरै सत्य-तथ्य खुलाएको बदलामा उनीहरू विरुद्ध देवानी वा फौजदारी मुद्दा नचलाइने अभयदान अपराधकर्ताहरूलाई पहिलेबाटै दिइएको थियो।^{१४९} तर नेपालको हकमा परिस्थिति

^{१४८} ICTJ को एउटा लेखमा के तर्क गरिएको छ भने दक्षिण अफ्रिकाका विशेषज्ञको सेवा तत्काल उपलब्ध भएको हुनाले र क्षमादानसम्बन्धी त्यहाँको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका बारेमा जानकारी मिल्नाले यसो गर्न उत्प्रेरित गरेको थियो। "Negotiating Peace in Nepal: Implications for Justice", माथि उल्लेखित।

^{१४९} दक्षिण अफ्रिकाको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग नेल्सन मण्डेलाको नेतृत्वमा बनेको राष्ट्रिय एकताको सरकारद्वारा डिसेम्बर १९९५ मा स्थापना गरिएको थियो। त्यस आयोगलाई अपराधीहरूले आफूले गरेका अपराधको पूर्ण विवरणसहित सार्वजनिक रूपमा गल्ती स्वीकार गरेमा उनीहरूलाई क्षमादान दिन सक्ने अधिकार थियो। दक्षिण अफ्रिकाले सत्य निरूपण आयोगको राम्रो उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ। तैपनि त्यस्तो किसिमको त्यो पहिलो र एकलो नमुना भने होइन। अर्जेन्टिना, चिली, इस्ट टिमोर, एल सल्भाडोर, ग्वाटेमाला, लाइबेरिया, पेरू र सियरा लियोनका

अलिक बेग्लै रहेको छ। कारवाही भएरै छाड्छ भन्ने पक्का नभएसम्म कुनै पनि किसिमको अभयदानको अर्थ रहँदैन। त्यसका लागि सेना र माओवादीले अपराधकर्ममा मुछिएका केही अभियुक्तहरूलाई अदालतमा बुझाउनुपर्छ अनि मात्र कारवाही हुने रहेछ भन्ने विश्वास सबैमा पर्न जान्छ। आममाफी दुवै पक्षका लागि आकर्षक हुन सक्छ, तर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा आममाफीको त्यस्तो अभ्यासलाई मान्यता दिने चलन छैन। तर पनि कारवाही चलाउने पक्कापक्की भएको अवस्थामा सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई बयान दिनलाई लोभ्याउनका लागि बेग्लामेग्लै किसिमका छुट दिन भने नसकिने होइन। पूरा मुद्दा चलाएपछि दोषी सावित भएका अपराधीहरूलाई पनि थोरै सड्क्यामा माफी दिन सकिन्छ। तर त्यस्तो माफी दिनाले राष्ट्रिय मेलमिलापलाई फाइदा पुगनुपर्छ।

बेपत्ता व्यक्तिबारेको प्रस्तावित आयोग पीडित परिवारका हकमा एकदमै सान्दर्भिक छ र त्यस आयोगको उद्देश्य पनि प्रस्ट छ। तर दुवै पक्ष छानबिनले उधिन्ने तथ्य र त्यसका कारण बेहोर्नुपर्ने परिणामबाट सशङ्कित छन्। तैपनि आयोग राम्रोसित बनाउन सकिएमा त्यसबाट शान्ति प्रक्रियालाई सघाउ नै पुग्नेछ। त्यसले गर्दा माओवादीहरूमा पनि विश्वास जाग्नेछ। किनभने उनीहरूले आफ्नो पार्टीसित सम्बद्ध पीडित परिवारहरूका लागि केही गरेर देखाउनुपरेको छ। त्यसका साथै राज्यको तर्फबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई गम्भीरतापूर्वक खोतल्दै जाँदा उनीहरूलाई आफूउपर लागेको दोषको छानबिन गराउन कर लाग्छ। यस्तो आयोग खडा हुँदा कारवाही हुन्छ नै भन्ने जरुरी छैन। तर पनि आयोगका कारण पीडित परिवारले सत्य-तथ्य थाहा पाउन सक्नेछन् र एउटा ऐतिहासिक अभिलेख खडा हुनेछ जसका आधारमा यस्ता अपराधहरू दोहोरिन नदिन भरपर्दा उपायहरू खोज्न सकिनेछ।

यथेष्ट मात्रामा अधिकारसम्पन्न र समर्थ आयोगहरू खडा हुन सकेमा तिनले अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन र प्राविधिक सहयोग पाउनु सर्वथा उपयुक्त हुन्छ। तर लक्षणहरू त्यति आशा जगाउने खालका छैनन्। त्यस्ता आयोगहरू नबन्दासम्म फौजदारी कारवाही चलाएर भए पनि जवाफदेही स्थापित गर्ने प्रयत्न भने हुनुपर्छ।

ग. अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य सहयोगलाई न्यायसित जोड्ने

नेपाललाई सैन्य सहयोग दिने मुख्य दाताहरूमा भारत र चीन नेपाली सेनालाई विगतमा भएका घटनाको जिम्मेवारी लिन लगाउने कुरामा मौन छन्। संयुक्त राज्य अमेरिका र बेलायतले सेनालाई सार्वजनिक रूपमै आलोचना गर्न बाँकी राखेका छैनन् र त्यसो गर्दा निकै कडा शब्द प्रयोग गर्ने गरेका छन्।^{१५०} तर केही अपवादबाहेक उनीहरूले

उदाहरणहरू पनि हाम्रा अगाडि छन्। सन् २००१ देखिको बेलिविस्तारका लागि हेर्नुहोस् Priscilla Hayner, *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions* (न्युयोर्क, २००२)। नेपालको शान्ति प्रक्रियाका सन्दर्भमा यहाँका पार्टीहरूको ध्यान गएको अर्को उदाहरणचाहिँ पेरूको थियो।^{१५०} एउटा सशक्त संयोजित कार्यको उदाहरणका लागि, हेर्नुहोस् २९ अगस्टको १० वटा दातृहरूले निकालेको संयुक्त वक्तव्य — त्यसमा अस्ट्रेलिया, डेनमार्क, फिनल्यान्ड, फ्रान्स, जर्मनी, जापान, नर्वे, स्वीट्जरल्यान्ड, संयुक्त अधिराज्य र संयुक्त राज्य अमेरिकाद्वारा सरकारसँग बेपत्ता

कामले केही गरेर देखाएका छैनन्। सेनालाई उनीहरूबाट गएको सन्देश स्पष्ट छ — सेनाको खुला राजनीतिक संलग्नता सहा हुनेछैन र मानवअधिकार उल्लङ्घनमा जिम्मेवार व्यक्तिहरूले अमेरिका र बेलायतमा गई तालिम लिने अवसर पाउने छैनन्। तर पनि एउटा संस्थाका रूपमा सेनाले सुधिनपर्छ भनेर जोडचाहिँ दिइएको छैन।

मानवअधिकार हननको अभियोग लागेका सुरक्षा बलका कुनै पनि सदस्यलाई तालिममा सामेल नगर्ने अमेरिकाको नीति छ, तर त्यस नीतिलाई कडाइसाथ लागू गरिएको छैन।^{१५१} सन् २००४ को अन्त्यतिर अनि सन् २००५ मा शाही कु भएपछिको अवधिमा अमेरिकाले निकै कडा व्यवहार देखाएको थियो, तर सन् २००६ मा शान्ति सम्झौता भएपछि सेनासितको सम्बन्ध फेरि बढायो। माओवादीले आधिपत्य जमाउला भन्ने डरका कारण अमेरिकाले सेनालाई पुनःस्थापित गर्ने र शान्तिवार्तामा मूलधारका पार्टीहरूको हैसियतलाई उकास्ने अमेरिकाको नीति रह्यो। त्यसपछि लगाइएका धेरै प्रतिबन्धहरूको प्रभाव खासै देखिएन।^{१५२} यद्यपि प्रशिक्षण बापतको खर्च भने निकै बढेको देखियो^{१५३} र उच्च तहका अधिकृतहरूलाई तालिमका राम्रा अवसरहरू उपलब्ध गराइयो।^{१५४}

व्यक्तिसम्बन्धी आयोग स्थापना गर्न माग गरिएको थियो भने सेना र माओवादीहरूसँग बेपत्ताका मुद्दाहरूमा सहयोग गर्न माग गरिएको थियो अनि सेनालाई मैना सुनारको मुद्दामा सघाउ पुऱ्याउन भनिएको थियो। “Embassies urge action on disappearances”, प्रेस विज्ञप्ति, २९ अगस्त २००९।

^{१५१} “लेही एमेन्डमेन्ट” अनुसार संयुक्त राज्य अमेरिकाको सैन्य तालिमसमेतको सैन्य सहयोगअन्तर्गत तालिममा जानबाट त्यस्ता एकाइ वा व्यक्तिलाई निषेध गरिएको छ जसका विरुद्ध मानवअधिकारको दुरुपयोग गरेको भन्ने दहो प्रमाण फेला परेको हुन्छ। सिनेटर लेहीले सेप्टेम्बर २००८ मा नेपालको सन्दर्भलाई लिएर कानून कार्यान्वयन भएनभएको बारे चासो व्यक्त गरेका थिए। “Statement of Senator Patrick Leahy on Nepal”, Congressional Record, २४ सेप्टेम्बर २००८, एस ९३९१।

^{१५२} संयुक्त राज्य अमेरिकाको वैदेशिक विनियोजन विधेयकले “वैदेशिक सैन्य सहयोग” कार्यक्रमअन्तर्गत आर्थिक वर्ष २००५ देखि नेपालका लागि सहयोग रोकिएको थियो। आर्थिक वर्ष २००८ को विनियोजन विधेयकले “अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य शिक्षा र तालिम” को विस्तारित तालिम कार्यालयलाई नियन्त्रण गर्‍यो। यसअन्तर्गत लेखापरीक्षण, सैन्य न्याय र गैरसैनिक क्षेत्रको निरीक्षणमा जोड दिएको हुन्छ। आर्थिक वर्ष २००९ देखि जुनसुकै तालिम खर्च “नियमित सूचना दिने कार्यविधि” मा हुनुपर्ने भयो जसअन्तर्गत त्यसमा हस्ताक्षर गर्नु वा कुनै सहमति जनाउनुभन्दा अगाडि खर्चबारे कार्यान्वयन गर्ने निकायले प्रतिनिधिसभामा वैदेशिक मामिला समितिको सिनेट वैदेशिक सम्बन्ध समिति र विधेयक समितिलाई जानकारी दिनुपर्ने भयो। आर्थिक वर्ष २०१० का बारे हेर्नुहोस् तल पादटिप्पणी १५७।

^{१५३} संयुक्त राज्य अमेरिकाद्वारा नेपाललाई दिइने सैन्य तालिम सहयोग सन् २००४ मा ८५६,३०१ अमेरिकी डलर थियो जुन सन् २००५ मा घटेर ५७७,६४० अमेरिकी डलर भयो, तर सन् २००६ मा पुनः बढेर १,१७४,९७७ अमेरिकी डलर पुग्यो र २००७ मा झन् बढेर १,२९३,७७८ अमेरिकी डलर भयो। सन् २००७ को खर्च रकमको आँकडा सबैभन्दा पछिल्लो उपलब्ध आँकडा हो। रकमको थोरै अंश (१४२,६११ अमेरिकी डलर) मात्र नेपाली सेनाको तालिममा खर्च भएको थियो। सन् २००७ का लागि विनियोजित रकमको आधाभन्दा धेरै रकम विदेश विभागको “अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य शिक्षा र तालिम” (IMET) कार्यक्रमअन्तर्गत (७१८,३८३ अमेरिकी डलर) रक्षा विभागको क्षेत्रीय तालिम केन्द्रअन्तर्गत ३५२,१९७ अमेरिकी डलर र रक्षा विभागको

सेनामा आफ्नो प्रभाव र पहुँच घटने डरले बेलायतले अहिलेसम्म संस्थाका रूपमा सेनाउपर वा सेनाका उच्चपदस्थ अधिकृतहरूउपर कुनै ठूलो प्रतिबन्ध लगाएको छैन। नेपाली सेनासित बेलायतको लामो सम्बन्धको इतिहास छ र बेलायतमा गरिने तालिमले नेपाली सेनाका उच्च अधिकृतहरूका लागि विशेष महत्त्व राख्दछ। सन् १९५० को दशकदेखि नै नेपाली सेनाका अधिकृतहरूले सीमित सङ्ख्यामा भए पनि प्रत्येक वर्ष स्यान्डहर्स्टमा तालिम पाउँदै आएका छन् र माथ्ला तहका धेरै अधिकृतहरूले त्यहाँ तालिम लिएका छन्।^{१५५} शैक्षिक विद्वत्वृत्ति कार्यक्रमअन्तर्गत पनि तालिमका अवसरहरू उपलब्ध गराइएका छन्, जस्तै सेवनिड विद्वत्वृत्ति। त्यसअन्तर्गत तालिम पाउनेमा अजित थापा पनि थिए, जो बर्दिया काण्डमा मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले गरेको छानबिनबाट मुख्य कारणी ठहरिएका थिए। प्रमुख सेनानीको पदमा बढुवा भएका तिनले ब्राडफोर्ड विश्वविद्यालयमा ब्रिटिस दूतावासले त्यस्ता व्यक्तिलाई प्रतिबन्ध लगाउने नीति लागू गर्नुभन्दा अगाडि सन् २००७ को जनवरीदेखि मार्चसम्म सुरक्षा क्षेत्रको सुधारबारे अध्ययन गरेका थिए। दूतावासले प्रतिबन्ध लगाउने नीति लागू गरेपछि सन् २०१० मा नेपाली सेनाले अध्ययनका लागि पठाउन छानेको दुई जनालाई मानवअधिकारसम्बन्धी रेकर्डका कारण अस्वीकृत गर्‍यो।^{१५६} तथापि, बेलायतले सेनासित राम्रो सम्बन्ध कायम राखेको

आतङ्कवाद विरुद्धका लागि शिक्षावृत्ति कार्यक्रम अन्तर्गतबाट १७७,३८७ अमेरिकी डलर वितरण गरिएको थियो।

^{१५५} त्यति बेला अप्रेसनमा रहेका सहायक रथि भिक्टर राणा महाराजगन्ज व्यारेकस्थित गण यातना दिने र बेपत्ता पार्ने घटनामा सक्रिय रहेको बेला त्यो उनको मातहतमा थियो। उनी सन् २००९ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको न्यासनल डिफेन्स युनिभर्सिटीमा अन्तर्राष्ट्रिय फेलो थिए। www.ndu.edu/ismo/docUploaded/Class%20of%202009.pdf। त्यस अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रम अन्तर्गत “अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा समुदायका छानिएका सदस्यहरूलाई” उच्च तहको नीति निर्माण नेतृत्व र जिम्मेवारीबारे सुरक्षा बलका भावी अगुवा र नागरिक नेताहरूलाई तालिम दिने गरिन्छ। पछिबाट सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले राणाउपर अभियोग लागेको हुँदाहुँदै उनको पदोन्नति वा म्याद थपको सिफारिस किन गरियो भन्नेबारेमा कार्यवाहक प्रधानसेनापति छत्रमानसिङ गुरुङसमक्ष आपत्ति जनाएको थियो। “OHCHR calls for comprehensive human rights vetting as part of peace process”, प्रेस विज्ञप्ति, २८ अगस्त २००९।

^{१५६} पूर्व प्रधानसेनापति प्यारजंग थापाले सन् १९६६ मा स्यान्डहर्स्ट र त्यसपछि सन् १९६७ मा संयुक्त अधिराज्यको स्कुल अफ इन्फेन्ट्रीमा तालिम लिएका थिए। पछि उनले संयुक्त राज्य अमेरिकामा रेञ्जर कोर्समा भाग लिए। सन् १९७७ मा क्याम्बर्लीमा आर्मी स्टाफ तालिम लिन संयुक्त अधिराज्य गए। “Profile of Chief of Army Staff Thapa”, nepalnews.com, १० सेप्टेम्बर २००२। स्यान्डहर्स्टको तालिममा जानका लागि नेपाली सेनालाई दिइने सिट सङ्ख्या वर्षौंपिच्छे घटबढ हुँदै आएको छ। सन् २००६ मा तीनवटा, सन् २००७, २००८ र २००९ प्रत्येक वर्षका लागि दुईवटा र सन् २०१० का लागि एक सिट दिइएको थियो। सन् २०१० का लागि दिइएको सिट लिन नेपाली सेनाले इन्कार गर्‍यो। सन् १९९३ देखि संयुक्त अधिराज्यले त्यहाँको रोयल कलेज अफ डिफेन्स स्टडिजमा नेपाली सेनाका लागि हरेक तीन वर्षमा एउटा स्थान प्रदान गर्दै आएको छ।

^{१५७} प्रमुख सेनानी थापाले सिभेनिड फेलोसिपका लागि दिएको निवेदनमा उनी बर्दियामा खटिएकोबारे केही उल्लेख गरिएका छैनन्। हुन त ब्रिटिस राजदूतावासले मानवअधिकारको प्रक्रियामा सहयोग गर्न नेपालस्थित सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र अन्य दूतावासहरूसित नजिकमा रहेर काम गर्दछ र मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्नेहरूलाई जानाजान संयुक्त

छ र नेपाली सेनाबाट मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने काम भएको प्रस्ट भइसक्दा पनि सेनाप्रमुखहरूलाई भ्रमण गर्ने गराउने काम गरिरहेछ।^{१५७}

सैन्य सहयोग प्रदान गर्ने र तालिम दिने मुलुकहरूका लागि अहिले मुखले मात्र होइन कामले पनि गरेर देखाउनुपर्ने बेला आएको छ। प्रतिबन्ध लगाउने काम महत्त्वपूर्ण हो, तर संस्थाका रूपमा सेनामाथि दबाव दिन अरू पनि धेरै कदम चालिनुपर्छ। यद्यपि यस्ता कदममा भारत र चीनको साथ नमिल्न सक्छ।^{१५८} आर्थिक वर्ष २०१० मा अमेरिकाबाट सैन्य सहयोग प्राप्त गर्नका लागि मानवअधिकार उल्लङ्घनका मामिलाउपर छानबिन र कारवाही गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने जुन सर्तहरू त्यहाँको संसदले राखेको छ त्यसलाई राम्रो सुरुवात मान्नुपर्छ।^{१५९} अरू दाताहरूले पनि यसो गर्न थाल्नुपर्छ,

अधिराज्यको अध्ययनमा लैजाने राजदूतावासको नीति छैन। तर त्यहाँका अधिकारीहरू भने प्रमुख सेनानी थापाले सो अध्ययनका लागि निवेदन दिँदा उनी बर्दियाको मानवअधिकार हनन भएको मुद्दामा मुछिएको जानकारी आफूहरूलाई नभएको बताउँछन्। इमेलमार्फत भएको सञ्चार, ब्रिटिस राजदूतावास, जनवरी २०१०।

^{१५७} माओवादी विद्रोहको समयमा प्रधानसेनापति रहेका अवकाशप्राप्त जर्नेल प्यारजंग थापालाई स्यान्डहर्स्टको समारोहमा निम्त्याइएको थियो। “Nepal’s ex-army chief barred from leaving country”, Indianexpress.com, १४ मे २००७। जुलाई २००७ मा संयुक्त अधिराज्यको आफ्नो भ्रमणमा प्रधानसेनापति रुक्माङ्गत कटुवालले पनि ब्रिटिस विदेश राज्यमन्त्री लर्ड म्यालक ब्राउनलाई सेनाका तर्फबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका सम्पूर्ण कागजातहरू, विशेषतः मैना सुनारको मुद्दासम्बन्धी कागजात बुझाउने वचन दिएका थिए। तर उनले बुझाएनन्।

^{१५८} सन् २००५ मा दरवारले सत्ता हातमा लिएपछि भारतले नेपाललाई सैन्य सहयोग रोकेको थियो, तर मे २००५ मा गैरघातक हतियारको सहयोग भने दिइराख्यो। “Nepal: military assistance contributing to grave human rights violations”, Amnesty International, जून २००५। डिसेम्बर २००९ मा भारतले घातक सैन्य उपकरणहरू दिन सक्ने सम्भावना रहेको समाचारहरू आएका थिए। उदाहरणका लागि, हेर्नुहोस् “India likely to supply 50 phased out tanks to Nepal”, *Republica*, १६ डिसेम्बर २००९। यस कुराको भारतीय विदेश मन्त्रालयले खण्डन गर्‍यो, तर भारतले गैरघातक वस्तुको सहयोगमा भने वृद्धि गर्‍यो, जस्तै— सुर्खेतमा सैनिक विमानस्थल निर्माणका लागि दिइएको सहयोग। “CoAS Gurung takes part in Indian Army’s ceremony”, *ekantipur.com*, १२ डिसेम्बर २००९। गृहयुद्धताका पनि चीनले सैनिक सहयोग रोकेको थिएन। डिसेम्बरमा फेरि करिब ३० लाख अमेरिकी डलर बराबरको गैरघातक सैनिक सरसामान दिने वचन दियो। “China offers Rs 220m military aid to Nepal”, *nepalnews.com*, १६ डिसेम्बर २००९।

^{१५९} “वैदेशिक सैन्य सहयोग” कार्यक्रम विनियोजन विधेयकमा व्यवस्था भएअनुसार नेपाललाई कुनै रकम उपलब्ध गराउनअघि विदेशमन्त्रीले विधेयक समितिलाई नेपाली सेनाले निम्न काम गर्दैछ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नुपर्ने हुन्छ: (क) अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डबमोजिमको मानवअधिकार हननमा अदालत र न्यायिक अधिकारीहरूले गरेको अनुसन्धान र अभियोजनमा पूर्णतः सहयोग गरिरहेको; (ख) नेपाली सेनाको लक्ष्य पुनः परिभाषित गर्दै त्यसअनुसार सेनाको आकार बनाउन रचनात्मक काम गरिरहेको र मेलमिलाप, शान्ति तथा स्थायित्वका लक्ष्यसँग मेल खाने गतिबिधिहरूको विकास गर्नका लागि सहजीकरण गर्न, बजेटमा पारदर्शिता ल्याउन र जवाफदेही सुधार रक्षा मन्त्रालयको क्षमता अभिवृद्धिलागायतका सुधार कार्यान्वयनका लागि कार्य गरिरहेको। (२) परिच्छेद १ मा उल्लेखित सर्तहरू नेपालमा मानवीय राहत र पुनर्निर्माण कार्यमा नेपाली सेनाका सदस्यहरूलाई सघाउने काममा लागू हुने छैनन्।

विशेषतः बेलायतले। समुद्रपारका मुलुकहरूमा गरिने तालिमको जुन महत्त्व र प्रतिष्ठा छ त्यसले गर्दा भारत र चीनले साथ नदिए पनि यस्तो प्रतिबन्धको असर निकै ठूलो हुनेछ। तर यसलाई अझ असरदार पार्न यस्ता सर्तहरू सबै खाले सैन्य सहयोगउपर लागू गरिनुपर्छ र त्यसो गर्दा विशेषगरी उच्च तहका अधिकृतहरूले उपभोग गर्दै आएका अवसरमा ध्यान दिनुपर्छ।^{१६०} त्यसका लागि तालिम सङ्ख्या र सैन्य सहयोगको रकममा कटौती गरिहाल्नुपर्छ। त्यसका साथै समायोजन, जवाफदेही र प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणको विषयमा तथा पुनर्संरचनाअन्तर्गत बनेका नयाँ एकाइहरूको तालिमका लागि भने सहयोग बढाइनुपर्छ।

युद्ध अपराधको अभियोग लागेकाहरूलाई प्रवेशाज्ञा नदिने उपाय पनि निकै प्रभावकारी सिद्ध हुन सक्छ। जो वास्तवमा निर्दोष छन् ती व्यक्ति मुद्दा लडेर पनि आफ्नो नाम सफा गराउन तयार हुन सक्छन्। त्यसले गर्दा कारवाहीका लागि दबाव दिन पनि सजिलो हुन्छ। एकीकृत नेकपा (माओवादी) लाई आतङ्कारीको सूचीबाट नहटाएसम्म कुनै पनि माओवादी नेताहरूलाई अमेरिकाको प्रवेशाज्ञा नदिने प्रतिबन्ध कायम रहेको छ। त्यस सूचीबाट माओवादीहरू आफ्नो नाम हटाउन चाहन्छन् भने उनीहरूले के गर्नुपर्छ त्यो बताउनुपर्ने हुन्छ। वास्तवमा अमेरिकाको विदेश मन्त्रालयले त्यसो गर्नका लागि पूरा गर्नुपर्ने सर्तहरू राखिसकेको छ।

दाता मुलुकहरूले शान्ति प्रक्रियासित सम्बन्धित आयोजनाहरूका लागि निकै गतिलो आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएका छन्। विशेषगरी विश्व व्याङ्कको अनुदान र बहुपक्षीय नेपाल शान्ति कोषबाट शिविरहरूको खर्च र द्वन्द्वपीडितका लागि अन्तरिम राहतमा योगदान पुगेको छ। यो सहयोग दुवै पक्षबाट मानवअधिकारका सिद्धान्तहरूको परिपालनासित सोझै जोडिएको छ। नेपाल शान्ति कोषबारेको सम्झौतामा भनिएको छ: “(यस सम्झौताका) हस्ताक्षरकर्ताहरूको घरेलु र अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरूलाई निर्देशित गर्ने मानवअधिकार, विधिको शासन र सुशासनका सिद्धान्तहरूप्रतिको सम्मान ती मूलभूत सिद्धान्तहरू हुन् जसमा हस्ताक्षरकर्ताहरूबीचको सहयोग आधारित छ र जसलाई यस सम्झौताको महत्त्वपूर्ण तत्व मानिएको छ।”^{१६१} यदि यी प्रावधानहरू फोसा कुरा होइनन् भने न्यायको क्षेत्रमा हुनुपर्ने न्यूनतम प्रगति तोकेर त्यो पूरा भएको

Fiscal Year 2010 Consolidated Appropriations Act, H.R.3288, U.S. Congress, १६ डिसेम्बर २००९।

^{१६०} आर्थिक वर्ष २०१० का लागि संयुक्त राज्य अमेरिकाको विदेश मामिलासम्बन्धी विधेयकले उदाहरणार्थ, “अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य शिक्षा र तालिम” (IMET) मा भन्दा “वैदेशिक सैन्य सहयोग” मा कडा सर्तहरू लगाएको छ।

Fiscal Year 2010 Consolidated Appropriations Act, H.R.3288, U.S. Congress, १६ डिसेम्बर २००९। “अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य शिक्षा र तालिम” (IMET) अन्तर्गत वितरण भएको रकम विगत वर्षहरूमा नेपालको समग्र सैन्य तालिमको महत्त्वपूर्ण अंश बनेको छ। हेर्नुहोस् पादटिप्पणी १५१ र १५२।

^{१६१} नेपाल सरकार र दाता समूहबीच भएको नेपाल शान्ति कोषसम्बन्धी संयुक्त वित्तीय व्यवस्थापन, फेब्रुअरी २००७, www.peace.gov.np/admin/doc/Joint%20Financing%20Agreement%20between%20Government%20and%20Donors%20of%20the%20Peace%20Fund.pdf मा उपलब्ध छ।

अवस्थामा मात्र सहयोगले निरन्तरता पाउन सक्ने सर्त राख्न सकिन्छ।

घ संयुक्त राष्ट्रसङ्घ: सिद्धान्त र शान्ति स्थापना

संयुक्त राष्ट्रले विभिन्न निकायहरूसित सिद्धान्तमा आधारित व्यवहार अपनाएर नेपालको शान्ति प्रक्रिया र आफ्नै लागि पनि निकै ठूलो काम गर्न सक्छ। नेपालमा संयुक्त राष्ट्रको मिसन अनमिन शान्ति स्थापना गर्ने निकाय होइन। अपितु यो संयुक्त राष्ट्रको राजनीतिक मामिला विभागअन्तर्गतको विशेष राजनीतिक मिसन हो। संयुक्त राष्ट्रको शान्ति स्थापना विभागचाहिँ हातहतियारको अनुगमन गर्ने कामसित जोडिएको हुन्छ, यद्यपि यसका अनुगमनकर्ताहरू निहत्था हुन्छन् र उनीहरूले कुनै सैनिक पोसाक लगाएका हुँदैनन्। अनमिनले शान्ति प्रक्रियालाई सघाउने जिम्मेवारी पाएको छ र शान्ति प्रक्रिया आफैँ मानवअधिकार, जवाफदेही र सुरक्षा क्षेत्रको सुधारप्रतिको बचनबद्धतामा अडेको छ। तर शान्ति स्थापना विभाग विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई सकार्ण लगाउन वा सेनामाथि प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण स्थापित गराउन नेपाली सेनालाई दबाव दिनु आफ्नो काम होइन भन्ने ठान्छ। यो कुरा अनमिन र मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले गर्न खोजिरहेको कामसित मेल खाँदैन र शान्ति प्रक्रियालाई सघाउने सुरक्षा परिषद्को फराकिलो उद्देश्यलाई पनि यस कुराले मद्दत गर्दैन।

शान्ति स्थापना विभागले मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयमार्फत नेपाली सेनाद्वारा गरिएका युद्धअपराधबारे भरपर्दा सूचनाहरू पाइरहेको छ। त्यस विभागले शान्ति सेनामा कार्यरत तर मानवअधिकार उल्लङ्घन कार्यमा संलग्न पाइएका व्यक्तिहरूलाई निष्कासन गरेको छ, तर त्यस विभागको हैसियत र उद्देश्य हेरी त्यस्तो कारवाहीलाई कम मान्नुपर्छ। मानवअधिकार उल्लङ्घन गरेको दोष लागेको पूरै एकाइलाई प्रतिबन्ध लगाउन त्यस विभागले मानेको छैन र नेपाली सेनालाई शान्ति सेनामा लिँदैनलिने अडान पनि लिएको छैन। बरु ज्यादतीका समाचारहरू बढ्दै जाँदा पनि शान्ति सेनामा नेपाली सेनाको सहभागितालाई यसले बढाएको छ र माथिल्ला तहका अधिकृतहरूलाई राम्रो दरबन्दीमा राखेको छ। त्यसले गर्दा जर्नेलहरूलाई आन्तरिक तवरमा उनीहरूको आचरण खराब रहे पनि देशबाहिर मोटो आम्दानी हुने काम पाइने रहेछ भन्ने पर्नु स्वाभाविक हो।^{१६२}

शान्ति स्थापना विभागले मानवअधिकार उल्लङ्घनको दोष लागेका व्यक्तिहरूलाई पहिलेबाटै जाँचैर त्यस्तालाई शान्ति सेनामा प्रवेश गर्नबाट रोक्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई स्वीकारेको छ। तर त्यस विभागको दृष्टिमा निष्कलङ्क व्यक्तिलाई छानेर पठाउने जिम्मा नेपाली सेना र सरकारको हो। त्यसैले त्यस विभाग आफैँले कुनै

प्रतिबन्धात्मक नीति बनाएको छैन।^{१६३} मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको सिफारिसमा त्यस विभागले केही कारवाही गरेको छ जसका कारण सेनाभित्र तलदेखि माथिसम्म केही खलबली मचिएको छ,^{१६४} तर यसबारे अझ ठोस नीति अख्तियार गर्नेतर्फ शान्ति स्थापना विभागले रुचि नदेखाएकोले यस्ता कारवाहीको प्रभाव सीमित रहेको छ।^{१६५}

त्यसको परिणामस्वरूप देखिएको सबभन्दा ठूलो उदाहरण सेनानी निरञ्जन बस्नेतलाई सेप्टेम्बर २००९ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको शान्ति सेनाअन्तर्गत चादमा खटाइनु हो। मैना सुनारको मुद्दामा अभियोग लागेका चार जनामध्येका बस्नेत एक हुन् र उनलाई निलम्बन गर्न र पक्राउ गर्न काभ्रे जिल्ला अदालतले आदेश जारी गरेको छ।^{१६६} शान्ति स्थापना विभागले बस्नेतको मामिलामा तुरुन्त कारवाही गर्‍यो र उनलाई नेपाल फर्काइदियो।^{१६७} तर त्यसपछि नेपाली सेनाको व्यवहार हेर्दा सेनाको आन्तरिक कारवाही विधासयोग्य छैन भन्ने देखिन्छ।

^{१६३} नेपाली सेनाले शान्ति सेनामा खटिएका व्यक्तिको नामावली संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सम्बन्धित विभागलाई अगावै उपलब्ध गराइरहनु पर्दैन।

^{१६४} क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, मानवअधिकारकर्मी वकिल, १५ मे २००९। शान्ति सेना सञ्चालन निर्देशनालयले सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, कूटनीतिक नियोगका व्यक्तिहरू र एडभोकेसी फोरम जस्ता गैरसरकारी संस्थाहरूका तर्फबाट आरोपितहरूका बारेमा सूचना प्राप्त गर्दछ। सेनाले आफ्नै सूची र रेखदेखको नीति बनाएको छ भनिन्छ तर सेनाले त्यो अरूलाई दिएको छैन।

^{१६५} सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय र शान्ति सेना सञ्चालन निर्देशनालयबीचको विस्तृत छलफलपश्चात् मानवअधिकारबारे एउटा गोप्य अध्ययन गरिएको थियो। त्यसको सिफारिसमा सदस्य राष्ट्र र शान्ति सेनामा खटिने व्यक्तिहरूले सत्यनिष्ठाको खास मापदण्ड पूरा गरेको प्रमाणित गर्नुपर्ने, शान्ति सेनाको उच्च ओहोदामा जाने व्यक्तिहरू छान्ने विशेष संयन्त्र हुनपर्ने, शान्ति सेनामा खटिइसकेपछि उठ्न सक्ने विधायित्वको आरोपहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया बनाउने कुराहरू परेका छन्। तैपनि सन् २०१० को प्रथम त्रैमासिकसम्म कुनै पनि नीतिहरूउपर व्यवस्थित छलफल सुरु हुने अपेक्षा गर्न सकिन्न। क्राइसिस ग्रुपसँग अन्तर्वार्ता, न्युयोर्क, डिसेम्बर २००९।

^{१६६} "Court orders suspension of Major Basnet", *Republica*, १७ सेप्टेम्बर २००९।

^{१६७} डिसेम्बर ४ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले निम्नानुसारको वक्तव्य जारी गर्‍यो: "शान्ति सेना सञ्चालन निर्देशनालयले आफ्नो मिसनका छानिने सम्पूर्ण वरिष्ठ पदाधिकारीहरूको जाँचबुझ गर्दछ। तर, अहिले ११५,००० व्यक्तिहरू शान्ति सेनाअन्तर्गत कार्यरत छन् र प्रत्येक व्यक्तिको जाँचबुझ गर्न असम्भव छ। तसर्थ संयुक्त राष्ट्रसङ्घ आफ्नो सेना र प्रहरी खटाएर सहयोग गर्ने मुलुकहरूमाथि नै अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र मापदण्डअनुसार शान्ति सेनामा भाग लिन जाने सम्पूर्ण सैन्यदलका सदस्यहरूको जाँचबुझ गर्ने कामका लागि निर्भर रहनुपर्ने हुन्छ। किनभने आफ्नो फौजले देखाउने असल व्यवहार, आदेश र अनुशासन पालन गराउने जिम्मेवार ती देशहरूकै हुन्छ। यो विशेष मुद्दाको सम्बन्धमा नेपाली सैन्यदलको एक जना सदस्यको रूपमा शान्ति सेनामा खटिएका सेनानी निराजन बस्नेत विरुद्ध लागेको गम्भीर अभियोगका कारण उनलाई तुरुन्त नेपाल फिर्ता पठाउने निर्णय गरिएको थियो।" "Daily Press Briefing by the Office of the Spokesperson for the Secretary-General", ४ डिसेम्बर २००९।

^{१६२} सैनिक सहभागिताको समग्र वृद्धिबारे हेर्नुहोस् पादटिप्पणी ८२। सन् २००३ को अन्त्यतिर संयुक्त राष्ट्रसङ्घको शान्ति सेना सञ्चालन निर्देशन विभागले गोलान हाइटमा तेस्रो नेपाली दस्ताको प्रमुखका रूपमा उपरथि बालानन्द शर्मालाई नियुक्ति गर्‍यो। "Maj Gen Sharma in UN Forces", *The Kathmandu Post*, २९ डिसेम्बर २००३।

बस्नेतलाई नेपाल फर्कनासाथ गिरफ्तार गरिनुपर्छ भन्ने चर्को माग हुँदाहुँदै पनि^{१६८} उनलाई सैनिक प्रहरीले हिरासतमा लियो, यद्यपि अदालतबाट उनको पक्राउ-पुर्जी जारी भएको थियो।^{१६९} बस्नेतलाई शान्ति सेनामा खटाएको उचित ठहर्नाउँदै “उनलाई सेनाको स्वतन्त्र छानबिन समितिले सफाइ दिएको” दाबी नेपाली सेनाले गरेको थियो।^{१७०} आफ्नो गल्ती स्वीकार्नुको साटो सेनाले शान्ति स्थापना विभागसमक्ष उजुरी गर्न समर्थन जुटाइदिएको थियो।^{१७१}

शान्ति स्थापना विभागले बहाली गर्नुअघि बुझ्नुभन्नुपर्ने गर्नु नचाहेको कारण बुझ्न सकिन्छ। संयुक्त राष्ट्रको सेवामा जाने धेरै देशका सेनालाई उनीहरूका मुलुकमा मानवअधिकार हनन गरेको आरोप लागेको पाइन्छ। तर सबैलाई सुनियोजित ढङ्गले अपराध गरेको र त्यसबारे डाँटेर तथ्यलाई ढाकछोप गरेको आरोप लागेको छैन।^{१७२} तसर्थ मानवअधिकारका मूलभूत सिद्धान्तप्रतिको आफ्नो प्रतिबद्धता जनाउनलाई भए पनि कम्तीमा पनि शान्ति स्थापना विभागले छनौट प्रक्रियालाई कडा बनाउन सक्छ। पूरै नेपाली सेनालाई वा कुनै खास एकाइउपर प्रतिबन्ध नलगाए पनि शान्ति सेनामा थप सहभागिताका लागि दण्डहीनताविरुद्ध कदम चाल्नुपर्ने र सरकारी निकायहरूलाई सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने सर्त राख्न सकिन्छ। शान्ति

^{१६८} यसमा मैना सुनारकी आमा, अन्तर्राष्ट्रिय र पछि राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्घसंस्थाका निवेदनहरू छन्। “Maina’s mom asks PM to arrest Maj. Basnet”, ekantipur.com, ८ डिसेम्बर २००९; “Amnesty urges to arrest Basnet”, *The Himalayan Times*, ९ डिसेम्बर २००९; “Human rights defenders: hand Basnet over to civilian court”, *Republica*, १७ डिसेम्बर २००९।

^{१६९} बस्नेतलाई समात्र आदेश नभएको तथा सेनाले आफ्ना अधिकृत र जवानहरूलाई आफैले कारवाही गर्ने गरेको कारण बताएर प्रहरीले बस्नेतलाई समात्रे कोसिस गरेन। *काठमाडौं पोष्ट*ले प्रहरी प्रवक्ता तथा प्रहरी नायब महानिरीक्षक विज्ञानराज शर्माको यस्तो भनाइ छाप्यो: “सेनाको कुनै व्यक्तिलाई समात्रे पक्राउ पुर्जी भए पनि त्यो नेपाली सेनाको अधिकारक्षेत्रभित्रको कुरा हो।” “Expelled Army Major returning”, *The Kathmandu Post*, १० डिसेम्बर २००९।

^{१७०} “Amnesty urges to arrest Basnet”, *The Himalayan Times*, ९ डिसेम्बर २००९। त्यस अपराधका निम्ति बर्खास्तीमा पर्ने तीन जनामा बस्नेत परेनन्।

^{१७१} “Govt to lodge written complaint with UN”, *Republica*, १६ डिसेम्बर २००९।

^{१७२} सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपाली सेनामाथि महाराजगन्ज ब्यारेकमा राखिएका बन्दीहरूका बारेमा “अपूर्ण र गलत सूचना” दिएको आरोप लगाएको छ। उदाहरणार्थ, नेपाली सेनाले सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई उपलब्ध गराएको महाराजगन्ज बन्दी बनाइएका व्यक्तिहरूको नामको सूची नेपाली सेनाकै कार्यदलको रिपोर्टसित बाझिएको थियो। सं.रा. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालको प्रधानमन्त्री नेपाललाई पत्र, २६ जुलाई २००९, पादटिप्पणी ७। महाराजगन्जमा बन्दी बनाइएका एक जना बन्दीको हकमा, “नेपाली सेनाले बम विस्फोटनमा परी मारिएका भनी गरेको दाबीलाई काट्ने प्रमाणहरू फेला परेका छन्।” Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights to the UN General Assembly, A/61/374, २२ सेप्टेम्बर २००६। रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको बर्दियामा भएको बेपत्तासम्बन्धी घटनाबारे गरेको अनुसन्धानले पनि नेपाली सेनाले त्यहाँको हत्यालाई ढाकछोप गरेको देखायो। “Conflict-Related Disappearances in Bardiya District”, OHCHR-Nepal, माथि उल्लेखित, पृ. ४६-५०।

सेनाअन्तर्गत काम गर्ने सैनिकहरूको अभाव छ भन्ने तर्क पत्यारिलो छैन। शान्ति स्थापना विभागले वर्षौंसम्म नेपालको तर्फबाट थोरै सहभागिता रहँदा पनि काम चलाएकै हो।^{१७३} फेरि तल्ला तहका सैनिकहरूको अभाव रहेको मात्र सकिन्छ, तर अधिकृत तहको दरबन्दीमा भने जो कोही पनि जान इच्छुक रहन्छन्। त्यसैले आफ्नो हितमा असर नपर्ने गरी शान्ति स्थापना विभागले नेपाली सेनालाई मर्ममा पर्ने गरी दबाव दिन सक्दछ।

मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सीमित भए पनि अझै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ, यद्यपि त्यस कार्यालयले घट्दो वैधानिकतासित जुध्न परिरहेको छ। मे २००५ मा त्यो कार्यालय नेपालमा स्थापना भएदेखि त्यसले मानवअधिकार उल्लङ्घनका ठोस प्रतिवेदनहरू प्रस्तुत गरेको छ, दुवै पक्षलाई मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई स्वीकार्ने कबुल गराएको छ र बेपत्ता पारिने घटना कम गराउनमा सम्भवतः यी सबै कुराबाट योगदान पुगेको छ।^{१७४} तर युद्धविरामबाट उत्पन्न राजनीतिक वार्ताका लागि अनुकूल वातावरणमा मानवअधिकारसम्बन्धी मामिलामा मुलुकभित्र केही गराउन दबाव दिने त्यस संस्थाको शक्ति घट्दै गएको छ।

मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाबारे केही महत्त्वपूर्ण दस्तावेजहरू निकाल्ने काम गरिरहेको छ। तर राष्ट्रिय निकायहरूसित कार्यगत सम्बन्ध विकसित गर्नमा भने त्यस कार्यालयलाई अप्ठेरो परिरहेको छ र त्यसका कारण नेपालका मानवअधिकार समुदायले दिक्दारी अनुभव गरेका छन्। यो कुरा उच्चायुक्तको कार्यालयले आफूसित प्रतिस्पर्धा गरिरहेको छ भनेर राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सार्वजनिक रूपमा आलोचना गरेबाट प्रस्ट हुन्छ।^{१७५} राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका आफ्नै

^{१७३} सेप्टेम्बर २००३ सम्ममा सेना पठाउने मुलुकमा नेपालको स्थान बढ्दै गएको थियो। फेब्रुअरी २००४ देखि नेपालको स्थान चौथो या पाँचौं मुलुकमा उक्ल्यो। सन् २००९ देखि बढ्दै गएको सङ्ख्याका लागि हेर्नुहोस् पादटिप्पणी ८२।

^{१७४} अप्रिल २००५मा शाही सरकारसँग भएको सम्झौतानुरूप रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालले पाएको कार्यदिशमा “मुलुकमा विद्यमान हिंसाको वातावरण र आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वलाई मध्यनजर राख्दै मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको अनुगमन गर्ने... (र) राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई सल्लाह र सुझाव दिने” भन्ने परेको छ। नेपालमा कार्यालय स्थापना गर्नेसम्बन्धी रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्त र नेपाल अधिराज्यको सरकारबीच भएको सम्झौता, अप्रिल २००५। यसको समयावधि चार पटक बढाइसकिएको छ, जुन २००९ मा एक वर्षका लागि यसको म्याद थपिएको छ।

^{१७५} उदाहरणका लागि, जुलाई २००९ मा आयुक्त गौरी प्रधानको सिकायत थियो: “हामीले के भनेका छौं भने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ बमोजिम राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई प्राप्त कार्यदिश अरू कुनै पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थालाई हस्तान्तरण गर्न सकिँदैन। भविष्यमा नेपालमा रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको भूमिका के हुने भन्ने कुरा निर्णय गर्नुअघि सरकारले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग परामर्श गर्नुपर्छ... मुख्यतः जुन क्षेत्रमा मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएको छ त्यहाँ मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको पहुँच हुनुपर्दछ र त्यस कार्यालयले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसितको संयोजनमा मात्र मुद्दा मामिलाहरूको अनुसन्धान गर्ने हक राख्दछ। राष्ट्रिय संस्थाको अधिकार त्यही हो; रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको यस

समस्याहरू छन्, राजनीतिक सम्बद्धताका कारण आयुक्तहरू छानिने तथ्य आफ्नो ठाउँमा छँदैछ।^{१७६} राष्ट्रिय आयोग र उच्चायुक्तको कार्यालयमध्ये दोष कसको हो त्यो भन्न गाह्रो छ। उच्चायुक्तको कार्यालयले ढिलै भए पनि राष्ट्रिय आयोगको क्षमता वृद्धि गर्ने प्रयास नगरेको होइन, तर त्यो प्रभावकारी सावित हुन सकेन। दुई संस्थाबीचको यस तनावले गर्दा समग्र मानवअधिकार समुदायमै असर पर्न गएको छ।^{१७७}

उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रभावकारिता सीमित रहेको तथ्य सरकारले यसका प्रतिवेदनहरूमध्ये एउटाको मात्रै जवाफ पठाएको र यसले निकालेका गम्भीर निष्कर्षहरूबारे मिडियामा नगण्य चर्चा भएवाट पनि प्रस्ट हुन्छ। यसको दोष केही हदसम्म उच्चायुक्तको कार्यालयलाई पनि जान्छ। धेरैको दृष्टिमा यसले सन् २००६ देखि नै आफ्नो धाक जमाउँदै आएको छ, तर परेको बेला भने बल पुऱ्याउन अनिच्छुक देखिएको छ। बर्दियामा बेपत्ता पारिएका घटनाहरूबारे यसले डिसेम्बर २००८ मा तयार पारेको प्रतिवेदनलाई सरकारका कारण प्रकाशित गर्न ढिलाइ गरेकाले यसले धेरै आलोचना खेप्नुपऱ्यो।^{१७८} वास्तवमा सरकारले उच्चायुक्तको कार्यालयलाई जवाफ पठाउन टेरपुच्छर नलगाउने कारण उसको आफ्नै कायदेशि हो। त्यसअनुसार सरकारले प्रतिवेदनहरू त

सहजै प्राप्त गर्दछ, तर प्रतिवेदनउपर जवाफ पठाउन भने सरकार बाध्य छैन।

उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्नै निष्कर्षउपर कारवाही गराउन नसक्ने हो भने यहाँ अफिस खोलेर बस्नु र पैसा खर्चिनुको कुनै तुक रहँदैन। उच्चायुक्तको कार्यालयले मानवअधिकार परिषद्मा अबको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्दाखेरिको समय आफूले गरेका सिफारिसहरूउपर सरकारको प्रतिक्रिया माग्ने मौका हुनेछ। तर त्यसमा जोड पुऱ्याउन नेपाललाई सहयोग गर्ने दाता मुलुकहरू र उच्चायुक्तको कार्यालयले मिलेर सरकारलाई अनुरोध गर्नुपर्ने हुन्छ।

कायदेशिलाई कुल्चन मिल्दैन। रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग प्रतिस्पर्धा गरिरहेको छ भन्ने धेरैलाई परेको छ र हामीले पनि त्यो महसुस गरेका छौं। यस्तो हुनुहुँदैन।” “OHCHR shouldn't compete with us”, अन्तर्वार्ता *The Kathmandu Post*, १३ जुलाई २००९। मानव अधिकार आयोग ऐन २०५३ अन्तर्गत राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग २०५७ सालमा स्थापना भएको हो। यसलाई २०६३ को अन्तरिम संविधानले संवैधानिक अङ्ग बनायो। यसको मुख्य कर्तव्य भनेको “मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु” हो। उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानविन तथा अनुसन्धान गरी सम्बन्धित पदाधिकारीहरूसमक्ष सिफारिस पेश गर्न र ती सिफारिस नमान्ने व्यक्तिको नाम सार्वजनिक गर्न सक्ने यसको अधिकार छ। अन्तरिम संविधान, धारा १३२।

^{१७६} “NHRC: Send OHCHR packing”, ekantipur.com, २६ जनवरी २००९।

^{१७७} सेना र सरकारलाई युद्धताका भएका मानवअधिकारको उल्लङ्घनमाथि कारवाहीका लागि दबाव दिन रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रयत्नलाई असफल पार्न उद्धत व्यक्तिहरूले यस तनावउपर खेल्ने काम गरेका छन्, जस्तै— मानवअधिकार हननको अभियोग लागेका महाराजगन्ज ब्यारेकका प्रमुखहरूमध्येका एक जनाको बढुवा गर्ने सिफारिसप्रति जुलाई २००९ मा यसले आपत्ति जनाएको थियो। OHCHR-Nepal प्रेस विज्ञप्ति, ६ जुलाई २००९। प्रतिक्रियास्वरूप रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई “हस्तक्षेपकारी” भएको आरोप लाग्यो (“बेनेटलाई जर्नेलको चिन्ता”, *घटना र विचार*, ८ जुलाई २००९), “no authority to accuse someone of the stature of Maj-Gen Toran Jung Bahadur Singh of illegalities without any proof”. Letter from Robin Paudyal, *The Kathmandu Post*, १० जुलाई २००९। “रविन पौड्याल” नेपाली सेनाको पक्षमा प्रचारबाजीका लागि प्रयोग हुने छद्मनाम हो। यसबारे हेर्नुहोस् क्राइसिस ग्रुपको रिपोर्ट, *नेपालको भविष्य कसको हातमा?*, माथि उल्लेखित, पृ. १५। रा.सं. मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रयत्नको सम्बन्धमा सन्तुलित प्रस्तुतिका लागि, हेर्नुहोस् “Past rights violations come to haunt Maj Gen Toran Jung Bahadur Singh”, *The Himalayan Times*, ९ जुलाई २००९।

^{१७८} “Strengthening human rights”, ekantipur.com, १२ नोभेम्बर २००८।

६. निष्कर्ष

नेपालमा न्यायको सन्दर्भ शान्ति प्रक्रियाका उद्देश्यहरूसँग र त्यस प्रक्रियालाई ऊर्जा दिने जनपरिचालनसित गहिरोगरी जोडिएको छ। न्यायका विषयलाई अघि बढाउन सम्भव छ र यसबाट पुनः फलदायी राजनीतिक वार्ता थालिन सक्छ अनि राजनीतिक पार्टी तथा राज्यको गुमेको प्रतिष्ठा पनि पुनःस्थापित हुन सक्छ। द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित व्यक्ति र परिवारका लागि न्याय तथा राहतको खाँचो र अत्याचारबारे सत्यको खोजी अमूर्त सरोकारको विषय होइन।

तर कारवाही हुने अवस्था भने अनुकूल छैन। अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरूले सहयोग प्रदान गर्दा यस कुरामा विशेष जोड दिन सक्छन्। खासगरी संयुक्त राष्ट्रले नेपालको शान्ति प्रक्रिया तथा शान्ति सेनामा सहभागिताबारे एकनासे नीतिको अनुसरण गरेर पहल देखाउन सक्छ। यद्यपि बाहिरियाहरूले बृहत्तर राष्ट्रिय समर्थन नहुने आफ्नै एजेन्डालाई अघि सार्ने गरेका छन् भन्ने धेरैको मनमा परेको छ।

न्याय सम्बन्धमा राजनीतिक नेताहरूले आनाकानी गर्नु स्वाभाविक हो, किनभने यो विषय सत्ताका लागि हुने लेनदेन र संरक्षणवादी राजनीक परिपाटीसित अविभाज्य तवरले गाँसिएको छ। जनमत निर्माताहरू, निर्णयकर्ताहरू र सहरिया मध्यमवर्ग जस्ता समाजका प्रभावशाली समूहहरूले पनि यस राजनीतिक उदासीनतालाई हटाउन कुनै जाँगर देखाएका छैनन्। न्याय कुनै पनि शक्तिशाली घटक तथा

सङ्गठनका लागि महत्त्वको विषय नै होइन। नागरिक समाजभित्र एकता र ऊर्जाको अभाव हेर्दा समग्र शान्ति प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नुमा यसले प्रदर्शन गरेको जोस र जाँगर सेलाएर गएको देखिन्छ। सहरी समुदाय र कारवाहीको चाहना राख्ने वास्तविक द्वन्द्वपीडितबीचको विद्यमान खाडल राजनीतिक संस्कारभित्रै रहेको पूर्वाग्रहको परिचायक हो र यस्तो ध्रुवीकृत वातावरणमा साझा एजेन्डा बनाउनु पनि उत्तिकै गाह्रो हुन्छ।

न्यायका निम्ति ओठे समर्थन रहे पनि त्यसमा चाहिने जोडको नितान्त अभाव छ। मानवअधिकार, क्षतिपूर्ति र राहतका श्रुतिमधुर भाषा केवल कर्मकाण्डी बनेका छन्। ती मीठा कुरालाई सामाजिक संरचना, निकाय र संस्थाहरू तथा दण्डसजायसित जोडेर नहेर्ने हो भने सारा कबुल र प्रतिबद्धता खोक्रा सावित हुनेछन्। पूरै नेपाली समाजले यी अहम् प्रश्नहरू सोध्नुपर्नेछ र तिनका जवाफ पनि आफैले खोज्नु पर्नेछ: के सबै कुरा बिर्सन सकिन्छ र बिर्सन मिल्छ? जुनसुकै मूल्यमा शान्ति कायम गर्नु प्राथमिकता हो होइन? न्यायविनाको शान्तिको कुनै अर्थ छ र के त्यो टिकाउ हुन्छ? यी प्रश्नहरू भविष्यसित जति जोडिएका छन् त्यति नै अतीतसित पनि। “फेरि यस्तो हुने छैन” भनेर मात्रै त्यसले ज्यादतीका घटना नदोहोरिने ग्यारेन्टी गर्न सक्दैन।

काठमाडौं/ब्रसेल्स, १४ जनवरी २०१०

अनुसूची क नेपालको नक्सा

अनुसूची ख इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपको परिचय

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुप (क्राइसिस ग्रुप) स्वतन्त्र, गैरनाफामुखी गैरसरकारी संस्था हो। पाँचओटै महादेशमा यसका झन्डै १३० कर्मचारीहरू कार्यरत छन्। यस संस्थाले स्थलगत अनुसन्धानमा आधारित विश्लेषण तथा उच्चस्तरमा पैरवी गरेर द्वन्द्व रोक्ने र चर्किएको द्वन्द्व समाधान गर्ने प्रयास गर्दछ।

क्राइसिस ग्रुपको काम गर्ने मुख्य आधार स्थलगत अनुसन्धान हो। द्वन्द्व सुरु हुन सक्ने, बढ्न सक्ने र दोहोरिन सक्ने देशहरू अथवा छेउछाउका देशहरूमा क्राइसिस ग्रुपका राजनीतिक विश्लेषकका टोलीहरू काम गर्दछन्। स्थलगत अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचना र मूल्याङ्कनका आधारमा क्राइसिस ग्रुपले प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय निर्णयकर्ताहरूसमक्ष पेस गर्न व्यावहारिक सुझावसहितको विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन तयार पार्छ। क्राइसिस ग्रुपले १२ पृष्ठको *क्राइसिस वाच* नामको मासिक बुलेटिन पनि प्रकाशन गर्छ। यस बुलेटिनले संसारभरिका द्वन्द्व चलिरहेका र द्वन्द्व हुन सक्ने ठाउँहरूमा के भइरहेछ त्यसबारे ताजा जानकारी गराउँछ।

क्राइसिस ग्रुपले तयार पारेको प्रतिवेदन र सूचना इमेलमार्फत सम्बन्धित सबैलाई वितरण गरिन्छ र त्यसका साथै क्राइसिस ग्रुपको वेबसाइट www.crisisgroup.org मा पनि उपलब्ध गराइन्छ। त्यसबाहेक क्राइसिस ग्रुपले आफ्ना विश्लेषणहरूतर्फ ध्यान आकर्षण गराउन र आफ्ना सुझावहरूप्रति समर्थन जुटाउन सरकार र सरकारलाई प्रभाव पार्न सक्ने व्यक्ति, सङ्घसंस्था तथा सञ्चार जगतसँग मिलेर काम गर्छ।

राजनीतिक, कूटनीतिक र व्यापारिक क्षेत्र तथा सञ्चार जगतका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू रहेको क्राइसिस ग्रुपको बोर्डले क्राइसिस ग्रुपको सुझाव र प्रतिवेदनलाई संसारभरिकै उच्च तहका नीति-निर्माताहरूसमक्ष पुऱ्याउन प्रत्यक्ष सहयोग गर्छ। क्राइसिस ग्रुपको सहअध्यक्षमा युरोपेली सङ्घका परराष्ट्र मामिलाका पूर्व आयुक्त क्रिष्टोफर प्याटन र पूर्व अमेरिकी राजदूत टमस पिकरिड हुनुहुन्छ। सन् २००९ को जुलाईदेखि क्राइसिस ग्रुपको अध्यक्ष तथा कार्यकारी प्रमुखमा लुइस आर्बर रहनुभएको छ। उहाँ राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकारका पूर्व उच्च आयुक्त हुनुहुन्छ र उहाँले पहिलेको युगोस्लोभिया र रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी विशेष अदालतको प्रमुख अभियोक्ता भएर काम गरिसक्नुभएको छ।

क्राइसिस ग्रुपको अन्तर्राष्ट्रिय मुख्यालय ब्रसेल्समा छ। आफ्ना पैरवीसम्बन्धी कामहरूलाई अघि बढाउन यसका कार्यालयहरू वासिङ्टन डीसी (जहाँ यो संस्था दर्ता भएको छ), न्युयोर्क र लन्डनमा रहेका छन्। यसका सम्पर्क कार्यालय मस्को र बेइजिङमा स्थापित गरिएका छन्। हाल सञ्चालनमा रहेका यस संस्थाका नौओटा क्षेत्रीय कार्यालयहरू विस्केक, बोगोटा, डाकार, इस्लामावाद, स्तानबुल, जर्काता, नैरोबी, प्रिस्टिना र तिबलिसीमा छन् र स्थलगत अनुसन्धानका लागि १३ अतिरिक्त स्थानमा कार्यालयहरू (बाकु, व्याङ्कक, बेरुत, दमास्कस, डिली, जेरुसेलम, काबुल, काठमाडौं, किन्सासा, पोर्ट-औ-प्रिन्स, प्रिटोरिया, साराएभो र सिओल) मा छन्। क्राइसिस ग्रुपले द्वन्द्वका सम्भावना भएका र द्वन्द्वग्रस्त रहेका चारओटा महादेशका ६० भन्दा बढी क्षेत्रहरू उपर ध्यान दिने गरेको छ।

यीमध्ये अफ्रिकामा बुरुन्डी, क्यामरून, मध्य अफ्रिकी गणतन्त्र, चाद, कोट डे आइभर, प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र कंगो, इरिट्रिया, इथियोपिया, गिनी, गिनी-बिसाउ, केन्या, लाइबेरिया, म्याडागास्कर, नाइजेरिया, रुवान्डा, सियरा लिओन, सोमालिया, सुडान, युगान्डा र जिम्बावे तथा एसियामा अफगानिस्तान, बाङ्लादेश, बर्मा/म्यानमार, इन्डोनेसिया, कश्मीर, कजाखस्तान, कीर्गिजस्थान, नेपाल, उत्तर कोरिया, पाकिस्तान, फिलिपिन्स, श्रीलङ्का, ताइवान, ताजिकिस्तान, थाइल्यान्ड, तिमोर-लेस्ते, तुर्कमेनिस्तान र उज्बेकिस्तान तथा युरोपमा अरमेनिया, अजरबैजान, बोस्निया-हर्जगोभिना, साइप्रस, जर्जिया, कोसोभो, म्यासोडोनिया, रसिया (उत्तर ककेसस), सर्बिया र टर्की तथा मध्यपूर्वी र उत्तर अफ्रिकामा अल्जेरिया, इजिप्ट, खाडीका मुलुकहरू, इरान, इराक, इजरायल-प्यालेस्टाइन, लेबनान, मोरक्को, साउदी अरब, सिरिया र यमन तथा ल्याटिन अमेरिकामा क्यारेबियन, बोलिभिया, कोलम्बिया, इक्वेडर, ग्वाटेमाला, हाइटी र भेनेजुएला पर्दछन्।

क्राइसिस ग्रुपले सरकार, परोपकारी गुठी र सङ्घसंस्था तथा व्यक्तिगत चन्दादाताहरूबाट आफ्नो कोषमा रकम जुटाउँछ। हाल विभिन्न देशका निम्न सरकारी निकाय एवं संस्थाहरूले रकम उपलब्ध गराउँछन्: अस्ट्रेलियाको अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी (एएआईडी), अस्ट्रेलियाको परराष्ट्र तथा वाणिज्य मन्त्रालय, अस्ट्रियाको विकास संस्था, बेल्जियमको परराष्ट्र मन्त्रालय, क्यानेडेली वैदेशिक व्यापार तथा विदेश मामिला विभाग, क्यानेडेली अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी, क्यानाडेली अन्तर्राष्ट्रिय विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र, चेक परराष्ट्र मन्त्रालय, हल्यान्डको परराष्ट्र मन्त्रालय, डेनमार्कको परराष्ट्र मन्त्रालय, फिनल्यान्डको परराष्ट्र मन्त्रालय, फ्रान्सको परराष्ट्र मन्त्रालय, जर्मन विदेश विभाग, आयरल्यान्डको आइरिस सहयोग संस्था, जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका) लिखटेन्स्टाइनको परराष्ट्र मन्त्रालय, लक्जेम्बर्गको परराष्ट्र मन्त्रालय, न्युजिल्यान्ड अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, नर्वेको परराष्ट्र मन्त्रालय, स्वीडेनको परराष्ट्र मन्त्रालय, स्वीस सङ्घीय परराष्ट्र विभाग, टर्कीको परराष्ट्र मन्त्रालय, संयुक्त अरब इमिरेट्सको परराष्ट्र मन्त्रालय, अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग, संयुक्त अधिराज्य बेलायतको आर्थिक तथा सामाजिक अनुसन्धान परिषद् र अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था (युएसएड) छन्।

क्राइसिस ग्रुपको *सेक्युरिटी दी फ्युचर* कोषमा वार्षिक सहयोग तथा अनुदान दिने निजी क्षेत्र र संस्थागत दाताहरू निम्न छन्: Better World Fund, Carnegie Corporation of New York, William & Flora Hewlett Foundation, Humanity United, Hunt Alternatives Fund, Jewish World Watch, Kimsey Foundation, Korea Foundation, John D. & Catherine T. MacArthur Foundation, Open Society Institute, Victor Pinchuk Foundation, Radcliffe Foundation, Sigrid Rausing Trust, Rockefeller Brothers Fund and Viva Trust.

जनवरी २०१०

अनुसूची ग

क्राइसिस ग्रुपले सन् २००६ देखि तयार पारेका एसियासम्बन्धी प्रतिवेदन र जानकारीहरू

CENTRAL ASIA

Uzbekistan: In for the Long Haul, Asia Briefing N°45, 16 February 2006 (also available in Russian)

Central Asia: What Role for the European Union?, Asia Report N°113, 10 April 2006

Kyrgyzstan's Prison System Nightmare, Asia Report N°118, 16 August 2006 (also available in Russian)

Uzbekistan: Europe's Sanctions Matter, Asia Briefing N°54, 6 November 2006

Kyrgyzstan on the Edge, Asia Briefing N°55, 9 November 2006 (also available in Russian)

Turkmenistan after Niyazov, Asia Briefing N°60, 12 February 2007

Central Asia's Energy Risks, Asia Report N°133, 24 May 2007 (also available in Russian)

Uzbekistan: Stagnation and Uncertainty, Asia Briefing N°67, 22 August 2007

Political Murder in Central Asia: No Time to End Uzbekistan's Isolation, Asia Briefing N°76, 13 February 2008

Kyrgyzstan: The Challenge of Judicial Reform, Asia Report N°150, 10 April 2008 (also available in Russian)

Kyrgyzstan: A Deceptive Calm, Asia Briefing N°79, 14 August 2008 (also available in Russian)

Tajikistan: On the Road to Failure, Asia Report N°162, 12 February 2009

NORTH EAST ASIA

China and North Korea: Comrades Forever?, Asia Report N°112, 1 February 2006 (also available in Korean)

After North Korea's Missile Launch: Are the Nuclear Talks Dead?, Asia Briefing N°52, 9 August 2006 (also available in Korean and Russian)

Perilous Journeys: The Plight of North Koreans in China and Beyond, Asia Report N°122, 26 October 2006 (also available in Korean and Russian)

North Korea's Nuclear Test: The Fallout, Asia Briefing N°56, 13 November 2006 (also available in Korean and Russian)

After the North Korean Nuclear Breakthrough: Compliance or Confrontation?, Asia Briefing N°62, 30 April 2007 (also available in Korean and Russian)

North Korea-Russia Relations: A Strained Friendship, Asia Briefing N°71, 4 December 2007 (also available in Russian)

South Korea's Election: What to Expect from President Lee, Asia Briefing N°73, 21 December 2007

China's Thirst for Oil, Asia Report N°153, 9 June 2008 (also available in Chinese)

South Korea's Elections: A Shift to the Right, Asia Briefing N°77, 30 June 2008

North Korea's Missile Launch: The Risks of Overreaction, Asia Briefing N°91, 31 March 2009

China's Growing Role in UN Peacekeeping, Asia Report N°166, 17 April 2009 (also available in Chinese)

North Korea's Chemical and Biological Weapons Programs, Asia Report N°167, 18 June 2009

North Korea's Nuclear and Missile Programs, Asia Report N°168, 18 June 2009

North Korea: Getting Back to Talks, Asia Report N°169, 18 June 2009

SOUTH ASIA

Nepal: Electing Chaos, Asia Report N°111, 31 January 2006

Pakistan: Political Impact of the Earthquake, Asia Briefing N°46, 15 March 2006

Nepal's Crisis: Mobilising International Influence, Asia Briefing N°49, 19 April 2006

Nepal: From People Power to Peace?, Asia Report N°115, 10 May 2006 (also available in Nepali)

Afghanistan's New Legislature: Making Democracy Work, Asia Report N°116, 15 May 2006

India, Pakistan and Kashmir: Stabilising a Cold Peace, Asia Briefing N°51, 15 June 2006

Pakistan: the Worsening Conflict in Balochistan, Asia Report N°119, 14 September 2006

Bangladesh Today, Asia Report N°121, 23 October 2006

Countering Afghanistan's Insurgency: No Quick Fixes, Asia Report N°123, 2 November 2006

Sri Lanka: The Failure of the Peace Process, Asia Report N°124, 28 November 2006

Pakistan's Tribal Areas: Appeasing the Militants, Asia Report N°125, 11 December 2006

Nepal's Peace Agreement: Making it Work, Asia Report N°126, 15 December 2006

Afghanistan's Endangered Compact, Asia Briefing N°59, 29 January 2007

Nepal's Constitutional Process, Asia Report N°128, 26 February 2007 (also available in Nepali)

Pakistan: Karachi's Madrasas and Violent Extremism, Asia Report N°130, 29 March 2007

Discord in Pakistan's Northern Areas, Asia Report N°131, 2 April 2007

Nepal's Maoists: Purists or Pragmatists?, Asia Report N°132, 18 May 2007 (also available in Nepali)

Sri Lanka's Muslims: Caught in the Crossfire, Asia Report N°134, 29 May 2007

Sri Lanka's Human Rights Crisis, Asia Report N°135, 14 June 2007

Nepal's Troubled Tarai Region, Asia Report N°136, 9 July 2007 (also available in Nepali)

Elections, Democracy and Stability in Pakistan, Asia Report N°137, 31 July 2007

Reforming Afghanistan's Police, Asia Report N°138, 30 August 2007

Nepal's Fragile Peace Process, Asia Briefing N°68, 28 September 2007 (also available in Nepali)

Pakistan: The Forgotten Conflict in Balochistan, Asia Briefing N°69, 22 October 2007

Sri Lanka: Sinhala Nationalism and the Elusive Southern Consensus, Asia Report N°141, 7 November 2007

Winding Back Martial Law in Pakistan, Asia Briefing N°70, 12 November 2007

Nepal: Peace Postponed, Asia Briefing N°72, 18 December 2007 (also available in Nepali)

After Bhutto's Murder: A Way Forward for Pakistan, Asia Briefing N°74, 2 January 2008

Afghanistan: The Need for International Resolve, Asia Report N°145, 6 February 2008

Sri Lanka's Return to War: Limiting the Damage, Asia Report N°146, 20 February 2008

Nepal's Election and Beyond, Asia Report N°149, 2 April 2008 (also available in Nepali)

Restoring Democracy in Bangladesh, Asia Report N°151, 28 April 2008

Nepal's Election: A Peaceful Revolution?, Asia Report N°155, 3 July 2008 (also available in Nepali)

Nepal's New Political Landscape, Asia Report N°156, 3 July 2008 (also available in Nepali)

Reforming Pakistan's Police, Asia Report N°157, 14 July 2008

Taliban Propaganda: Winning the War of Words?, Asia Report N°158, 24 July 2008

Sri Lanka's Eastern Province: Land, Development, Conflict, Asia Report N°159, 15 October 2008

Reforming the Judiciary in Pakistan, Asia Report N°160, 16 October 2008

Bangladesh: Elections and Beyond, Asia Briefing N°84, 11 December 2008

Policing in Afghanistan: Still Searching for a Strategy, Asia Briefing N°85, 18 December 2008

Nepal's Faltering Peace Process, Asia Report N°163, 19 February 2009 (also available in Nepali)

Afghanistan: New U.S. Administration, New Directions, Asia Briefing N°89, 13 March 2009

Pakistan: The Militant Jihadi Challenge, Asia Report N°164, 13 March 2009

Development Assistance and Conflict in Sri Lanka: Lessons from the Eastern Province, Asia Report N°165, 16 April 2009

Pakistan's IDP Crisis: Challenges and Opportunities, Asia Briefing N°93, 3 June 2009

Afghanistan's Election Challenges, Asia Report N°171, 24 June 2009

Sri Lanka's Judiciary: Politicised Courts, Compromised Rights, Asia Report N°172, 30 June 2009

SOUTH EAST ASIA

Papua: The Dangers of Shutting Down Dialogue, Asia Briefing N°47, 23 March 2006 (also available in Indonesian)

Aceh: Now for the Hard Part, Asia Briefing N°48, 29 March 2006

Managing Tensions on the Timor-Leste/Indonesia Border, Asia Briefing N°50, 4 May 2006

Terrorism in Indonesia: Noordin's Networks, Asia Report N°114, 5 May 2006 (also available in Indonesian)

Islamic Law and Criminal Justice in Aceh, Asia Report N°117, 31 July 2006 (also available in Indonesian)

Papua: Answers to Frequently Asked Questions, Asia Briefing N°53, 5 September 2006

Resolving Timor-Leste's Crisis, Asia Report N°120, 10 October 2006 (also available in Indonesian)

Aceh's Local Elections: The Role of the Free Aceh Movement (GAM), Asia Briefing N°57, 29 November 2006

Myanmar: New Threats to Humanitarian Aid, Asia Briefing N°58, 8 December 2006

Jihadism in Indonesia: Poso on the Edge, Asia Report N°127, 24 January 2007 (also available in Indonesian)

Southern Thailand: The Impact of the Coup, Asia Report N°129, 15 March 2007 (also available in Thai)

Indonesia: How GAM Won in Aceh, Asia Briefing N°61, 22 March 2007

Indonesia: Jemaah Islamiyah's Current Status, Asia Briefing N°63, 3 May 2007

Indonesia: Decentralisation and Local Power Struggles in Maluku, Asia Briefing N°64, 22 May 2007

Timor-Leste's Parliamentary Elections, Asia Briefing N°65, 12 June 2007

Indonesian Papua: A Local Perspective on the Conflict, Asia Briefing N°66, 19 July 2007 (also available in Indonesian)

Aceh: Post-Conflict Complications, Asia Report N°139, 4 October 2007 (also available in Indonesian)

Southern Thailand: The Problem with Paramilitaries, Asia Report N°140, 23 October 2007 (also available in Thai)

"Deradicalisation" and Indonesian Prisons, Asia Report N°142, 19 November 2007 (also available in Indonesian)

Timor-Leste: Security Sector Reform, Asia Report N°143, 17 January 2008 (also available in Tetum)

Indonesia: Tackling Radicalism in Poso, Asia Briefing N°75, 22 January 2008

Burma/Myanmar: After the Crackdown, Asia Report N°144, 31 January 2008

Indonesia: Jemaah Islamiyah's Publishing Industry, Asia Report N°147, 28 February 2008 (also available in Indonesian)

Timor-Leste's Displacement Crisis, Asia Report N°148, 31 March 2008

The Philippines: Counter-insurgency vs. Counter-terrorism in Mindanao, Asia Report N°152, 14 May 2008

Indonesia: Communal Tensions in Papua, Asia Report N°154, 16 June 2008 (also available in Indonesian)

Indonesia: Implications of the Ahmadiyah Decree, Asia Briefing N°78, 7 July 2008 (also available in Indonesian)

Thailand: Political Turmoil and the Southern Insurgency, Asia Briefing N°80, 28 August 2008 (also available in Thai)

Indonesia: Pre-election Anxieties in Aceh, Asia Briefing N°81, 9 September 2008 (also available in Indonesian)

Thailand: Calming the Political Turmoil, Asia Briefing N°82, 22 September 2008 (also available in Thai)

Burma/Myanmar After Nargis: Time to Normalise Aid Relations, Asia Report N°161, 20 October 2008 (also available in Chinese)

The Philippines: The Collapse of Peace in Mindanao, Asia Briefing N°83, 23 October 2008

Local Election Disputes in Indonesia: The Case of North Maluku, Asia Briefing N°86, 22 January 2009

Timor-Leste: No Time for Complacency, Asia Briefing N°87, 09 February 2009

The Philippines: Running in Place in Mindanao, Asia Briefing N°88, 16 February 2009

Indonesia: Deep Distrust in Aceh as Elections Approach, Asia Briefing N°90, 23 March 2009

Indonesia: Radicalisation of the "Palembang Group", Asia Briefing N°92, 20 May 2009

Recruiting Militants in Southern Thailand, Asia Report N°170, 22 June 2009

Indonesia: The Hotel Bombings, Asia Briefing N°94, 24 July 2009

OTHER REPORTS AND BRIEFINGS

For Crisis Group reports and briefing papers on:

- Africa
- Asia
- Europe
- Latin America and Caribbean
- Middle East and North Africa
- Thematic Issues
- *CrisisWatch*

please visit our website www.crisisgroup.org

अनुसूची घ

इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपका कार्यकारी बोर्डका सदस्यहरू

Co-Chairs

Lord Christopher Patten

Former European Commissioner for External Relations, Governor of Hong Kong and UK Cabinet Minister; Chancellor of Oxford University

Thomas Pickering

Former U.S. Ambassador to the UN, Russia, India, Israel, Jordan, El Salvador and Nigeria

President & CEO

Louise Arbour

Former UN High Commissioner for Human Rights and Chief Prosecutor for the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and for Rwanda

Executive Committee

Morton Abramowitz

Former U.S. Assistant Secretary of State and Ambassador to Turkey

Emma Bonino*

Former Italian Minister of International Trade and European Affairs and European Commissioner for Humanitarian Aid

Cheryl Carolus

Former South African High Commissioner to the UK and Secretary General of the ANC

Maria Livanos Cattai

Member of the Board, Petroplus, Switzerland

Yoichi Funabashi

Editor-in-Chief & Columnist, The Asahi Shimbun, Japan

Frank Giustra

Chairman, Endeavour Financial, Canada

Stephen Solarz

Former U.S. Congressman

George Soros

Chairman, Open Society Institute

Pär Stenbäck

Former Foreign Minister of Finland

*Vice Chair

Other Board Members

Adnan Abu-Odeh

Former Political Adviser to King Abdullah II and to King Hussein, and Jordan Permanent Representative to the UN

Kenneth Adelman

Former U.S. Ambassador and Director of the Arms Control and Disarmament Agency

HRH Prince Turki al-Faisal

Former Ambassador of the Kingdom of Saudi Arabia to the U.S.

Kofi Annan

Former Secretary-General of the United Nations; Nobel Peace Prize (2001)

Richard Armitage

Former U.S. Deputy Secretary of State

Lord (Paddy) Ashdown

Former High Representative for Bosnia and Herzegovina and Leader of the Liberal Democrats, UK

Shlomo Ben-Ami

Former Foreign Minister of Israel

Lakhdar Brahimi

Former Special Adviser to the UN Secretary-General and Foreign Minister of Algeria

Zbigniew Brzezinski

Former U.S. National Security Advisor to the President

Kim Campbell

Former Prime Minister of Canada

Naresh Chandra

Former Indian Cabinet Secretary and Ambassador to the U.S.

Joaquim Alberto Chissano

Former President of Mozambique

Wesley Clark

Former NATO Supreme Allied Commander, Europe

Pat Cox

Former President of the European Parliament

Uffe Ellemann-Jensen

Former Foreign Minister of Denmark

Gareth Evans

President Emeritus of Crisis Group; Former Foreign Affairs Minister of Australia

Mark Eyskens

Former Prime Minister of Belgium

Joschka Fischer

Former Foreign Minister of Germany

Yegor Gaidar

Former Prime Minister of Russia

Carla Hills

Former U.S. Secretary of Housing and U.S. Trade Representative

Lena Hjelm-Wallén

Former Deputy Prime Minister and Foreign Affairs Minister of Sweden

Swanee Hunt

Former U.S. Ambassador to Austria; Chair, The Initiative for Inclusive Security and President, Hunt Alternatives Fund

Anwar Ibrahim

Former Deputy Prime Minister of Malaysia

Mo Ibrahim

Founder and Chair, Mo Ibrahim Foundation; Founder, Celtel International

Asma Jahangir

UN Special Rapporteur on the Freedom of Religion or Belief; Chairperson, Human Rights Commission of Pakistan

James V. Kimsey

Founder and Chairman Emeritus of America Online, Inc. (AOL)

Wim Kok

Former Prime Minister of the Netherlands

Aleksander Kwaśniewski

Former President of Poland

Ricardo Lagos

Former President of Chile

Joanne Leedom-Ackerman

Former International Secretary of International PEN; Novelist and journalist, U.S.

Jessica Tuchman Mathews

President, Carnegie Endowment for International Peace, U.S.

Moisés Naím

Former Venezuelan Minister of Trade and Industry; Editor in Chief, *Foreign Policy*

Ayo Obe

Chair, Board of Trustees, Goree Institute, Senegal

Christine Ockrent

CEO, French TV and Radio World Services

Victor Pinchuk

Founder of EastOne and Victor Pinchuk Foundation

Fidel V. Ramos

Former President of Philippines

Güler Sabancı

Chairperson, Sabancı Holding, Turkey

Ghassan Salamé

Former Lebanese Minister of Culture; Professor, Sciences Po, Paris

Thorvald Stoltenberg

Former Foreign Minister of Norway

Ernesto Zedillo

Former President of Mexico; Director, Yale Center for the Study of Globalization

---

PRESIDENT'S COUNCIL

Crisis Group's President's Council is a distinguished group of major individual and corporate donors providing essential support, time and expertise to Crisis Group in delivering its core mission.

BHP Billiton	Frank Holmes	Ian Telfer
Canaccord Adams Limited	Frederick Iseman	Guy Ullens de Schooten
Mala Gaonkar	George Landegger	Neil Woodyer
Alan Griffiths	Ford Nicholson	
Iara Lee & George Gund III Foundation	Royal Bank of Scotland	
	StatoilHydro ASA	

INTERNATIONAL ADVISORY COUNCIL

Crisis Group's International Advisory Council comprises significant individual and corporate donors who contribute their advice and experience to Crisis Group on a regular basis.

Rita E. Hauser (Co-Chair)	Harry Bookey & Pamela Bass-Bookey	H.J. Keilman	Donald Pels and Wendy Keys
Elliott Kulick (Co-Chair)	David Brown	George Kellner	Anna Luisa Ponti & Geoffrey Hoguet
Hamza al Kholi	John Chapman Chester	Amed Khan	Michael Riordan
Anglo American PLC	Chevron	Zelmira Koch	Tilleke & Gibbins
APCO Worldwide Inc.	Richard Cooper	Scott Lawlor	Vale
Equinox Partners	Neil & Sandy DeFeo	Jean Manas	VIVATrust
Ed Bachrach	John Ehara	Marco Marazzi	Yapi Merkezi Construction and Industry Inc.
Stanley Bergman & Edward Bergman	Seth Ginns	McKinsey & Company	
	Joseph Hotung	Najib Mikati	
		Harriet Mouchly-Weiss	
		Yves Oltramare	

SENIOR ADVISERS

Crisis Group's Senior Advisers are former Board Members who maintain an association with Crisis Group, and whose advice and support are called on from time to time (to the extent consistent with any other office they may be holding at the time).

Martti Ahtisaari (Chairman Emeritus)	Gianfranco Dell'Alba	Matthew McHugh	Christian Schwarz-Schilling
George Mitchell (Chairman Emeritus)	Jacques Delors	Nobuo Matsunaga	Michael Sohlman
Hushang Ansary	Alain Destexhe	Miklós Németh	William O. Taylor
Ersin Arioğlu	Mou-Shih Ding	Timothy Ong	Leo Tindemans
Óscar Arias	Gernot Erlen	Olara Otunnu	Ed van Thijn
Diego Arria	Marika Fahlén	Shimon Peres	Simone Veil
Zainab Bangura	Stanley Fischer	Surin Pitsuwan	Shirley Williams
Christoph Bertram	Malcolm Fraser	Cyril Ramaphosa	Grigory Yavlinski
Alan Blinken	I.K. Gujral	George Robertson	Uta Zapf
Jorge Castañeda	Max Jakobson	Michel Rocard	
Eugene Chien	Todung Mulya Lubis	Volker Rühle	
Victor Chu	Allan J. MacEachen	Mohamed Sahnoun	
Mong Joon Chung	Graça Machel	Salim A. Salim	
	Barbara McDougall	Douglas Schoen	

